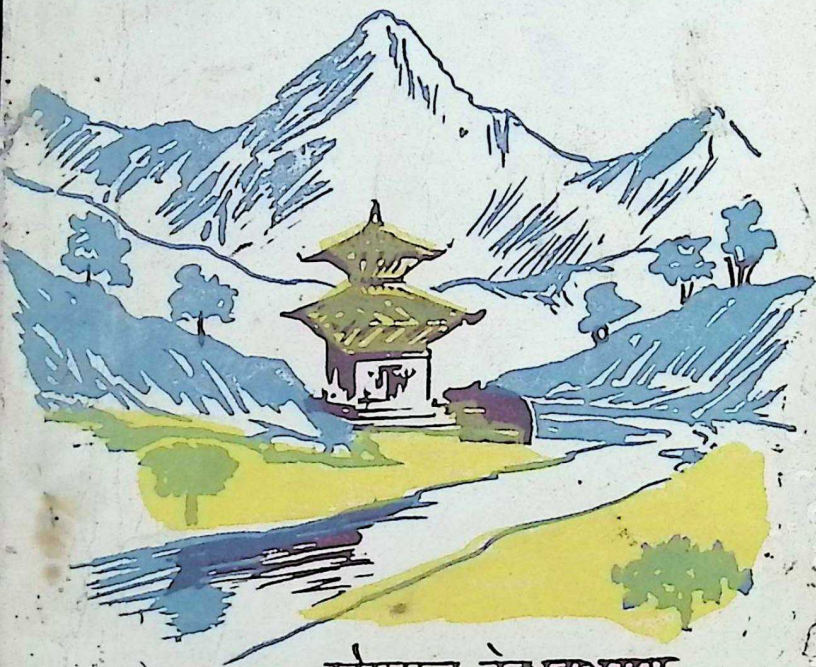

ईशावास्य उपनिषद्

जीवनदर्शनको रूपमा

— स्वमराज केशवशाण

ईशावास्य उपनिषद्

जीवनदर्शनको रूपमा

वाल्मीकि विद्यापीठ पुस्तकालयको

सूचि उपहार

खेमराज उपाध्याय

२०४७/३१७

-खेमराज केशवशरण

प्रकाशक:- कृष्णगोपाल टण्डन, वत्तीसपुतली, काठमाडौं

प्रथम संस्करण:- १,००० प्रति, २०४५ साल, महाशिवरात्रि

सबै अधिकार लेखकमा निहित

मूल्य:- १५

पुस्तक पाइने ठेगाना-

- १) केशवकुटी, धर्मसडक, सिफल ।
- २) सनातनधर्म सेवासमिति, वेद विद्याश्रम, वनकाली ।
- ३) सनातनधर्म सेवासमिति, धूलावारी शाखा,
धूलावारी, कापा ।
- ४) सनातनधर्म सेवासमिति, म्याग्दी शाखा, म्याग्दी ।
- ५) सनातन धर्म सेवासमिति सुर्खेत शाखा विरेन्द्र नगर ।

मुद्रक- आर्य छापाखाना प्रा० लि०, पशुपति, देवपत्तन ।

१८५०६

भूमिका

सत् चित् आनन्दको जिज्ञासाका प्रति सर्वोत्तम अनुभव-
हरूको समग्रता पूर्णरूपले उपनिषद्मा उद्घाटित भएको छ।
त्यसैले, ईशावास्य उपनिषदको प्रथम मन्त्रमै भनिएको छः

ईशको आवास यो सारा जगत
जीवन सबै प्राणीमा उही व्याप्त छ
गर्नु सब त्याग उसको नाममा
भोग गर त्यति मात्र जो प्राप्त छ
नराख तिमी अरूको धनमा वासना ।

सत् चित् आनन्द भन्नु अथवा ईश्वर वा ब्रह्म भन्नुमा अन्तर
छैन । ईश्वरको सर्वव्यापकताको चर्चा ईशावास्य उपनिषद्मा
भए जस्तै अन्य उपनिषद्मा पनि छ । उदाहरणार्थ, श्वेता-
श्वतर उपनिषदमा भनिएको छः

“एउटै परमेश्वर सबै प्राणीहरूको हृदयभिन्न स्थित हुनु-
हुन्छ, उहाँ सर्वव्यापी तथा समस्त प्राणीहरूको अन्तरयामी
परमात्मा हुनुहुन्छ । उहाँ नै हामी सबैको अधिष्ठाता हुनुहुन्छ ।
उहाँ नै सबैको साक्षी हुनुहुन्छ; परम चेतन स्वरूप भएको
हुनाले उहाँले नै सबैलाई चेतना प्रदान गर्नुहुन्छ ।”

(क)

वास्तवमा ब्रह्म र त्यसको विवर्तको विषयमा जिज्ञासा गर्न र थाहा पाउन उपनिषद् नै सर्वोत्तम ग्रन्थ हो । ब्रह्मको त जिज्ञासा मात्र हुन सक्ने कुरा ब्रह्मसूत्रमा स्पष्ट छ । यो दृश्य जगत् ब्रह्मको छाया मात्र हो— त्यसको विवर्त हो ।

उपनिषद्ले मनुष्यको दार्शनिक चिन्तनप्रक्रियालाई उर्वरा शक्ति प्रदान गरेकोछ । गंभीर सागर जस्तै उपनिषद्मा ज्ञानको भण्डार छ । यसमा जसले जति भित्र डुब्न सक्थो उसले उति नै ज्ञानरत्नको संग्रह गर्न सक्दछ ।

उपनिषद् वेदान्त भएको हुँदा यसमा वेदको सार छ । यसमा अन्तरनिहित दार्शनिक र आध्यात्मिक सन्देश निरन्तर जीवन्त र अमर छन् । उपनिषद्ले ब्रह्म र आत्माको निरूपण गर्दछ, तिनको एकात्मताको प्रतिष्ठापन गर्दछ; जीव र जगतको सम्बन्धलाई निर्धारित गर्दछ ।

ईशावास्य उपनिषद्को सन्देश स्पष्ट छ । मनुष्यलाई ईश्वरले दिएको वरदान स्वरूप जीवनले दैवी पूर्णता प्राप्त गर्न सक्दछ तर उसले यो दैवी जीवनको उपभोग गर्न तृष्णाको परित्याग गर्नु पर्दछ । अनि मात्र मनुष्यले दुःख र मोहको स्थितिभन्दा स्वतन्त्र ब्रह्म र आत्मासित तादात्म्य स्थापित गर्न सक्दछ; बलेशको आवरणले ढाकिएको आत्मालाई उद्घाटित गर्न सक्दछ ।

संपूर्ण ब्रह्माण्डमा तथा ब्रह्माण्डको प्रत्येक अंशमा व्यापक भई निवास गर्ने उही ब्रह्म हो । तर जब मनुष्य अविद्याले

(ख)

घेरिएको हुन्छ ऊ भित्र अहंकार व्याप्त हुन्छ । अनि उसले ब्रह्मको व्यापकता बुझ्न सक्दैन । अविद्या हटाउन र ब्रह्मको व्यापकता बुझ्न उपनिषद् नै सही साधन हो ।

हो, ब्रह्मको व्यापकताको चरम बिन्दु त कसैले बुझ्न सक्दैन-यो अपरंपार छ । त्यसैले केनोपनिषद्मा भनिएको छ जसले बुझ्नेको छु भन्दछ त्यसले बुझ्नेको हुन्न र जसले बुझ्नेको छैन भन्दछ त्यसले बुझ्नेको हुन्छ ।

श्री खेमराज केशव शरणज्यूको ईशावास्य उपनिषद्को व्याख्या पढ्दा एउटा कुरा स्पष्ट भएर आउँछ, त्यो हो, ईश्वर मात्र एक अनन्त वास्तविकता हो, ऊ संपूर्ण सृष्टिको कारक हो, समय र स्थिति प्रति निरपेक्ष हो ।

दार्शनिक र आध्यात्मिक चिन्तनले परिपूर्ण ईशावास्य उपनिषद्लाई सरल व्याख्याद्वारा, कथा र उपमाद्वारा सर्व साधारणलाई बुझाउनु एक अत्यन्त कठिन काम हो । तर प्रस्तुत व्याख्यामा उपनिषद्को अत्यन्त सरल तर अत्यन्त सफल व्याख्या गरिदिनुभएर विद्वान् आचार्य श्री खेमराज केशवशरणले नेपाली जनतालाई एक अविस्मरणीय उपहार प्रदान गर्नुभएको छ । श्री केशवशरणको धर्मका प्रति समर्पित जीवन नै उहाँका धार्मिक एवं आध्यात्मिक पुस्तकहरूको स्रोत हो ।

उपनिषद् जस्तो गहन विषयलाई प्राञ्जल भाषामा यति मीठो गरी सुगम तरिकाले प्रतिपादन गरिएको यस्तो

(ग)

पुस्तक नेपालीमा थिएन । आफ्नो मौलिक शैलीमा ईशावास्य
उपनिषद्को यो सुन्दर व्याख्या लेखेर आचार्य श्री केशव
शरणज्यूले नेपाली साहित्य उद्यानमा अर्को एउटा रमणीय
पुष्प थप्नुभएको छ । विद्वान् लेखकलाई साधुवाद ।

रामशाह पथ, काठमाडौं,

२०४५ साल मकर संक्रान्ति

देवेन्द्रराज उपाध्याय

(घ)

शुभ-कामना

नेपालका धार्मिक, साहित्यिक तथा शैक्षिक क्षेत्रका सुपरिचित विद्वान् प्राध्यापक श्री खेमराज केशवशरणज्यूको 'ईशावास्य उपनिषद्: जीवन दर्शनका रूपमा' शीर्षक कृति पाठकसमक्ष प्रस्तुत छ । यसमा ईशावास्योपनिषद्का मन्त्र-हरूलाई सरल अर्थ र तात्पर्यका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । अर्थ र तात्पर्यको प्रस्तुतीकरणमा नै विद्वान लेखकको मौलिकता देखिन्छ ।

प्राध्यापक केशवशरणका धार्मिक प्रवचनहरू जति प्रभाकारी हुन्छन् शास्त्रीय विवेचन र व्याख्या पनि उति नै महत्त्वपूर्ण हुन्छन् भन्ने कुरा उहाँका प्रकाशित कृतिहरूले स्पष्ट पारिसकेका छन् । आफ्नो सरल भाषा र आकर्षक शैलीका माध्यमबाट उहाँको यस कृतिमा पनि उपनिषद् जस्तो गहन विषयवस्तुलाई सामान्य पाठकका लागि समेत बोधगम्य बनाउने स्तुत्य प्रयास भएको छ । नेपाली पाठकहरूबाट उहाँका अधिका कृतिहरूको जस्तै यसको पनि समुचित रूपमा स्वागत हुनेछ भन्ने कुरामा म पूर्णतः विश्वस्त छु ।

(३)

उपनिषद्हरू हाम्रा जीवनदर्शनका स्रोत हुन् । यी उपनिषद्हरूमा जीवनलाई सुखमय बनाउने मार्गहरूको निर्देशन हुन्छ । उपनिषद्का वाक्यहरू पारमार्थिक र व्यावहारिक दुवै स्तरमा हाम्रा लागि पथप्रदर्शक हुन्छन् र हाम्रा ऋषिमुनिहरूले देखाएको मार्गमा हिडेर हामी निश्चित रूपमा हाम्रो लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्छौं । प्राध्यापक केशवशरणज्यूले हाम्रा जीवनका लागि ज्यादै उपयोगी कुराहरू सरल र बोधगम्य भाषा-शैलीमा प्रस्तुत गरेर नेपाली समाजलाई उपकृत गर्नुभएको छ ।

अन्तमा यस महत्त्वपूर्ण कृतिको प्रकाशनका अवसरमा म प्राध्यापक खेमराज केशवशरणज्यूलाई वधाइ ज्ञापन गर्दछु र यस्तै सुकृतिहरूले नेपाली समाजलाई अलंकृत गर्न उहाँलाई ईश्वरवाट प्रेरणा मिलोस् भन्ने कामना गर्दछु ।

मार्ग ११, २०४५

चूडामणि बन्धु

प्रकाशकीय

हिन्दू धर्म सेवा समन्वय समितिका सभापति तथा सनातनधर्म सेवा समितिका केन्द्रीय अध्यक्ष आचार्य श्री खेमराज केशवशरणज्यूवाट धार्मिक आस्थाको विकासको लागि भएको व्यक्तिगत तथा संस्थागत प्रयत्नको वारेमा कसलाई भनिरहन पर्दैन । सनातन हिन्दुधर्मको समुत्थान प्रति नै समर्पित रहनुभएका श्रीकेशवशरणज्यूले प्रवचन र लेखन दुवै माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनमा प्रशंसनीय धार्मिक योगदान पुऱ्याउनुभएको छ । उहाँका प्रवचन र लेखन दुवै उत्तिकै आकर्षक र प्रेरणादायी सिद्ध भएका छन् । गत २ दशकदेखि रेडियो नेपालबाट प्रसारित हुने लक्ष्यचिन्तनबाट धार्मिक क्षेत्रका श्रोताहरूलाई नित्यनूतन भावसामग्रीहरू प्राप्त हुने गरेको सबैले अनुभव गरेका छन् । प्रस्तुत पुस्तक "ईशावास्य उपनिषद्; 'जीवनदर्शनका रूपमा' उहाँको मौलिक शैलीमा अभिव्यक्त ईशावास्य उपनिषद्को अनुवाद हो । वेदान्त दर्शनको मूलस्रोत मानिएको उपनिषद् दर्शनलाई पनि लालित्यपूर्ण र सरल रूपमा प्रस्तुत गर्ने सक्नु श्री केशवशरणज्यूको मौलिक चिन्तनकै विशेषता हो

(छ)

भनेमा अत्युक्ति होला जस्तो लाग्दैन । हिन्दूधर्म तथा संस्कृतिका मूलभूत तत्त्वहरूको प्रतिपादन र चिन्तनमननको अत्यधिक आवश्यकता अनुभव भइरहेको समयमा यस्तो अमूल्य कृतिको प्रकाशन गर्न पाएकोमा मलाई अत्यन्त सन्तोष लागेको छ ।

आशा छ प्रस्तुत पुस्तकले पाठकवर्गको आध्यात्मिक जिज्ञासाको समाधानमा केही सहयोग अवश्य पु-याउने छ र धार्मिक साहित्यको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि सिद्ध हुने छ ।

कृष्ण गोपाल टण्डन

वत्तिसपुतली, काठमाडौं.

२०४५ साल, महाशिवरात्रि.

मेरो निवेदन

उपनिषद् हाम्रो जीवनदर्शनको मूल स्रोत हो । उपनिषदलाई ब्रह्मविद्या अथवा वेदान्त पनि भन्दछन् । उपनिषद्मा जीवन, जगत्त्र जगदीश्वरको परिचयका साथै साधनाका अनेकौं मार्मिक पक्षहरूमा राम्ररी प्रकाश पारिएको छ । प्रत्येक हिन्दूले आफ्नो मूल दर्शनस्रोतको परिचय प्राप्त गर्नु बाञ्छनीय छ । अरु विशेष गरी हामी उत्तराञ्चलका वेदाध्यायीहरूको त सोझै सम्बन्ध छ ईशावास्य उपनिषद्संग । किनभने यो शुक्लयजुर्वेदसंहिताको अन्तिम अध्याय हो । महर्षि याज्ञवल्क्यले भगवान् भुवनभास्कर सूर्यवाट प्राप्त गरेको ज्योतिर्मय मन्त्रराशि नै शुक्ल यजुर्वेद संहिता हो । हामी सबै प्रतिदिनको संकल्पवाक्यमा “शुक्लयजुर्वेदान्तर्गत-माध्यन्दिनवाजसनेयशाखाध्यायी” भनी आफ्नो परिचय दिने गर्दछौं । वाजसनेय माध्यन्दिन शाखाका अध्येताको नाताले हामी उत्तराञ्चलका वेदाध्यायीहरूलाई अरु धेरै नभए पनि ईशा-वास्य उपनिषद्को त सामान्य जानकारी हुनै पर्दछ ।

गत २०४४ सालमा रेडियो नेपालको लक्ष्यचिन्तन अन्तर्गत ईशाव उपनिषद्को सम्बन्धमा धारावाहिक प्रवचन प्रस्तुत गर्ने सु र मिलेको थियो । त्यस बेला गरिएका तिनै

(ॐ)

प्रवचनहरूलाई केही परिष्कारका साथ प्रस्तुत पुस्तकमा समावेश गरिएकोछ ।

गुणग्राहिता लिनुभइ प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशित गर्ने सौजन्य दर्शाएकोमा उदारमना श्री कृष्ण गोपाल टण्डनज्यू प्रति आभार ज्ञापन गर्दछु । प्रस्तुत पुस्तकलाई विद्वत्ता-पूर्ण भूमिका लेखिदिनुभई असाधारण सहयोग गर्नुभएकोमा सहृदय विद्वान् मित्र श्री देवेन्द्रराज उपाध्यायज्यू प्रति चिरकृतज्ञ छु । त्यसैगरी आफ्नो हृदयस्पर्शी शुभ-कामना प्रदान गरेर प्रस्तुत पुस्तकको गौरव वढाइदिनुभएकोमा विद्वद्वर प्राज्ञ डा. चूडामणि बन्धुज्यूमा कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । आवरण पृष्ठका लागि निःशुल्क चित्र निर्माण गरिदिनुभएकोमा मित्र कलाकार श्री हरिप्रसाद शर्माज्यूलाई धन्यवाद दिन्छु । प्रस्तुत पुस्तकद्वारा आध्यात्मिक रुचि राख्ने साधना-प्रेमी पाठकहरूका लागि केही सामल जुट्न गए आफ्नो परिश्रम सफल संझ्ने छु । शेष, प्रभुकृपा ।

—लेमराज केशवशरण

वेद र उपनिषद्

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद तथा अथर्ववेद यी चारै वेदसंग सम्बन्धित विशिष्ट उपनिषद्हरू छन् जसलाई वैदिक वाङ्मयको नवनीत भनेर स्वीकार गरिएको छ । वेदका तीन मुख्य विभाग छन्—संहिता, ब्राह्मण र आरण्यक । वेदका मूल मन्त्रहरूको संकलन भएको अंश संहिता भाग कहलाउँछ । संहिता भागमा आएका मन्त्रहरूका प्रतिपाद्य विषयका व्याख्याका साथ विधि-विधानहरूको प्रतिपादन गर्ने अंशलाई ब्राह्मण भाग भनिन्छ । अनि जीवनका आध्यात्मिक व्याख्या दिने र ब्रह्म, ईश्वर, प्रकृति, आत्मा, संसार आदिको तात्त्विक विवेचना गर्दै मानिसलाई आत्मचिन्तनतर्फ अभिमुख गराउने विषय भएको अंश चाहि आरण्यक कहलाउँछ । उपनिषद्हरू यही आरण्यक भागमा पर्दछन् । एकान्त, शान्त, सुन्दर वन्यप्रदेशहरूमा गरिने जीवनसाधना सम्बन्धी आध्यात्मिक विषयवस्तु भएको अंश भएकोले यस अंशलाई अरण्य शब्दबाट बनेको आरण्यक नामले बताइएको छ । उपनिषद्हरू आरण्यक साहित्यका सारभूत अंशको रूपमा परिचित छन् ।

उपनिषद् शब्दको मुख्य अर्थ यसका नाममा रहेका तीन पदांश 'उप' 'नि' र 'सद्' ले इङ्गित गरेका छन् । उप भनेको नगोच, नि भनेको दृढता एवं तत्परतासाथ सद् भनेको वस्तु । यसरी गुरुको समीपमा विनम्रता साथ वसेर ग्रहण गरिएको जीवनोपयोगी विद्या भन्ने अर्थ यसबाट आउँछ । वेदको अन्तिम भागमा पर्ने र अत्यन्त महत्त्वपूर्ण सारभूत शिक्षा प्रदान गर्ने हुनाले उपनिषद्लाई वेदान्त पनि भनिन्छ । यसको अर्को नाम 'ब्रह्म-विद्या' पनि रहेको छ । कुनै पनि शास्त्रीय विषय होस् जव त्यो सर्वमान्य र प्रमाणिक रूपमा प्रतिष्ठित बन्दछ त्यसलाई पनि उपनिषद् भन्ने चलन छ । सम्पूर्ण हिन्दू धर्मसंस्कृतिको जीवन-दर्शनसम्बन्धी मूलस्रोतको रूपमा उपनिषद्दर्शन प्रतिष्ठित छ । हिन्दुतत्त्वज्ञानका एव धर्मविवेचनाको आधारभूत स्रोतको रूपमा उपनिषद्सम्बन्धी वाङ्मयलाई नै मान्यता प्रदान गरिएको छ । जीवनदर्शनको व्याख्याताको दृष्टिले उपनिषद्वाङ्मयको कति महत्त्व छ भन्ने कुरा उपनिषद्हरूलाई प्रमाणको रूपमा मानेर विषय विवेचना गर्ने वैदिक दर्शनहरूको साथै बौद्ध तथा जैन दर्शनहरूमा समेत यिनीहरूबाट लिइएका विभिन्न उदाहरणले जनाउँछन् । 'प्रस्थानत्रयी' भनेर सम्मानित गरिएको तीनथरी प्रस्थान वाङ्मयमा उपनिषद्कै नाम पहिले आउँछ । त्यसपछि ब्रह्मसूत्र र भगवद्गीताको नाम लिइन्छ । हिन्दुधर्मसंस्कृतिको विकासको क्रममा उदाएका सम्पूर्ण आस्तिक सम्प्रदायहरू र मतहरूले आ-आफ्नो सैद्धान्तिक पुष्टिको निम्ति यिनै तीनलाई प्रमाण मानेर आफ्नो तात्त्विक भाष्य, टीका र विवेचना प्रस्तुत

गरेका छन् । शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, निम्बार्काचार्य, बल्ल-
भाचार्य, माध्वाचार्य आदि वेदान्तदर्शनका व्याख्याता आचार्य-
हरूले आफ्नो आफ्नो दार्शनिक तत्त्वरूपको निमित्त
उपनिषदलाई नै पहिलो प्रामाणिक आधार बनाएका छन् ।

उपनिषद्दर्शनको सार्वभौम जीवन व्याख्यावाट प्रभावित भएर
अनेकौं पाश्चात्य विद्वान्हरूले समेत उपनिषद्को अध्ययन गरेको
देखिन्छ । उपनिषद्को यसरी अध्ययन गर्ने पाश्चात्य मनीषी-
हरूमा जर्मन दार्शनिक शोपेन हावर एवं महाकवि गेटे विशेष
प्रसिद्ध छन् । अंग्रेजी, जर्मन, फ्रेन्च, फारसी आदि अनेकौं
भाषामा उपनिषद्को अनुवाद भएको छ । जीवन, उजग र
जगदीश्वरको तात्त्विक विवेचनासंग सम्बन्धित उपनिषद्वाङ्मय-
मध्ये आकारले सानो रहेर पनि जीवनदर्शनको अत्यन्त मार्मिक
रूपमा प्रतिपादन भएको र भगवद्गीताको सम्पूर्ण विवेचनीय
विषयको मूलस्रोतको रूपमा देखापर्ने उपनिषद् हो 'ईशावास्य
उपनिषद्' ।

यजुर्वेदका दुइटै रूप छन् । शुक्लयजुर्वेद र कृष्णयजुर्वेद ।
कृष्णयजुर्वेदको प्रचलन विशेष गरी दक्षिण भारतमा प्रसिद्ध छ ।
हामीकहाँ शुक्लयजुर्वेदको परम्परा प्रचलित रहिआएको छ ।
यजुर्वेदलाई ब्रह्मसम्प्रदाय र आदित्यसम्प्रदाय गरी दुई रूपमा
मानिएको छ । त्यसमध्ये आदित्यवाट अर्थात् सूर्यवाट महर्षि
याज्ञवल्क्यले प्राप्त गरेका मङ्गलमय मंत्रहरूको संकलनको रूपमा
रहेको नाताले शुक्लयजुर्वेदलाई आदित्य सम्प्रदाय अन्तर्गत
मानिएको छ । शुक्लयजुर्वेदको संहिता 'वाजसनेयी संहिता' को

नामले परिचित छ । यसमा जम्मा चालीस अध्याय छन् । ती चालीस अध्यायमध्ये अन्तिम अध्यायलाई 'ईशावास्य उपनिषद्'को रूपमा मानिएको छ । मूलसंहितामध्येकै एक अध्याय सिङ्गै उपनिषद्को रूपमा रहेको ईशावास्य उपनिषद् सबै उपनिषद्हरूभन्दा प्राचीन मानिन्छ । किनभने अन्य उपनिषद्हरू प्रायः आरण्यक अन्तर्गत पर्दछन् । यसै कारणले उपनिषद्हरूको गणना गर्ने क्रममा ईशावास्य उपनिषद्को नाम पहिले आउने गरेको पाइन्छ । हामी सम्पूर्ण वैदिक धर्मावलम्बी नेपालीहरू शुक्लयजुर्वेदको वाजसनेयी संहिताका माध्यन्दिनीशाखाका अनुयायी हौं । आफ्नो परम्परागत वैदिक शाखा एवम् संहिता अन्तर्गत पर्ने उपनिषद् भएको हुनाले ईशावास्य उपनिषद्द्वारा प्रतिपादित जीवनदर्शनबाट परिचित रहनु हाम्रो परम पवित्र कर्तव्य हो । आफ्नो शास्त्रीय स्रोतको ज्ञानलाई वढाउँदै जान सकेमा हामी स्वधर्मको संरक्षणमा वढी सक्षम हुनेछौं । हाम्रो सम्पूर्ण व्यवहारजगत् र हाम्रो पारमार्थिक कर्तव्यलाई समेत प्राञ्जल रूपमा अत्यन्त स्पष्टता साथ प्रतिपादन गर्ने ईशावास्य उपनिषदसम्बन्धी चिन्तनले हाम्रो मनमस्तिष्क, हाम्रो कर्मव्यवहार सबैलाई पावनता प्रदान गर्न सक्ने शुद्ध साधनामय आलोक प्राप्त हुने विश्वास लिनु यहाँ अप्रासंगिक हुँदैन ।

ईशावास्य उपनिषद्को सारपूर्ण शिक्षाले जगत् र जगदीश्वर परस्पर टाढा छैनन्, सम्पूर्ण जगत्भिन्नैवाट हामी जगदीश्वरको सत्ताको अनुभूति गर्न सक्तछौं भन्ने व्ज्ञापक र कल्याणकारी जीवनसन्देश प्रदान गर्दछ ।

उपनिषद् हाम्रो जीवनदर्शनको मूल स्रोत हो । हिन्दूधर्म-संस्कृतिको विश्वकल्याणकारी माङ्गलिक स्वरूप जुन मूलभूत सत्यसन्देशहरूले निर्माण भएको छ, जुन शान्तिगामी आध्यात्मिक शिक्षाहरूप्रति विश्वभरिका साधकहरू स्वतः प्रेरित भएर हिन्दू धर्म संस्कृतिले दिएको जीवननिर्माणको मार्ग ग्रहण गर्न लालायित बन्ने गरेको पाइन्छ, त्यसको मूल स्रोत उपनिषद्दर्शन नै हो । हामीले अब यसले प्रतिपादन गरेका व्यावहारिक र पारमार्थिक दुवै धरातलमा अवस्थित आध्यात्मिक शिक्षाहरूलाई संकनु छ ।

मङ्गलाचरण

सर्वप्रथम मङ्गलाचरण तर्फ ध्यान दिऔं । प्रत्येक उपनिषद्मा आ-आपनो विशिष्ट प्रकारको मङ्गलाचरण हुन्छ । ईशावास्य उपनिषद्को मङ्गलाचरणमंत्रले आपनै विशेषता राखेको छ । यो अव्यात्मजगत्कै मूलमंत्र सरह छ । त्यो मंत्र हो-

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णाति-पूर्णमुदच्यते

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

यस पावन मंत्रले भन्दछ-यस सम्पूर्ण जगत्को मूल त्यो परमात्मसत्ता पूर्ण छ, पूर्ण परमात्मावाट सृष्टि भएको यो सम्पूर्ण दृश्यजगत् पूर्ण छ । पूर्णवाट पूर्ण उद्भूत हुन्छ । पूर्णरूप यस सिर्जनाभिन्नवाट जे लिइन्छ त्यो स्वयं पनि पूर्ण छ र पूर्णवाट पूर्णलाई लिदा बाँकी पनि पूर्ण नै रहन्छ । सबैको अन्तिम लक्ष्य शान्ति हो, सबैको अन्तिम प्राप्तव्य शान्ति हो, सबैको अन्तिम गन्तव्य शान्ति हो । ॐ रूप, प्रणवरूप परममंत्रले लक्ष्य गरेका जीवमात्रको परमध्येय शान्ति हो ।

जीवन के हो ? उपनिषद्को भाव र भाषामा भन्दा जीवन अप्रकट पूर्णवाट व्यक्त भएको स्वयं एउटा पूर्ण हो । एउटै चेतनसत्तास्वरूप परमात्मावाट यो सम्पूर्ण सृष्टिचक्र उद्भूत र

विकसित भएको छ । जगत्को व्यवहारमा दुइ प्रकारका कारण-
 हरू देखा पर्दछन् । एउटा कारण हो निमित्त कारण र अर्को
 कारण हो उपादान कारण । पदार्थ जुन कर्ताद्वारा वा निर्माता-
 द्वारा निर्मित हुन्छ त्यो कर्ता वा निर्माता निमित्त कारण हो ।
 जस्तो घडा बनाउने कुम्हाले घडाको लागि निमित्त कारण हो ।
 त्यसैगरी वस्तु वा पदार्थ बनाउनमा सहयोगी हुने उपकरण पनि
 निमित्त कारण हो । जस्तो कपडा बुन्नमा काम आउने चर्खा,
 तान आदि । तर जुन वस्तुबाट कुनै पदार्थ बनेको हुन्छ, त्यस्तो
 घटक वस्तुलाई चाहिँ उपादान कारण भनिन्छ । जस्तो घडाको
 लागि माटो, कपडाको लागि कपास । बनाउने कर्ता एवं बनाउन
 काम लाग्ने उपकरण निमित्त कारण हुन्छ र जेवाट वस्तु बन्दछ
 त्यो चाहिँ उपादान कारण कहलाउँछ । संसारका निर्माताको
 नाताले निमित्त कारण पनि परमात्मा नै हुन् र परमात्माकै
 चिद्बिलासको रूपमा रहेको शक्तिरूपा प्रकृतिबाटै बनेका सम्पूर्ण
 उन्नतरगहरू र सृष्टिका घटक भौतिक तत्वहरूसमेत परमात्मा रूप
 नै भएका हुनाले उपादान कारण पनि परमात्म नै हुन् । यसरी
 यस सृष्टिचक्रभित्र जे छ जति छ सबै परमात्मारूप छ । त्यसैले
 कारणरूप परमात्मा पूर्ण छन् । कारणरूप परमात्माबाट प्रकट
 भएको कार्यरूप जगत् पूर्णरूप छ । यसबाट जे जान्छ त्यो पनि
 पूर्ण नै हुन्छ, जे रहन्छ त्यो पनि पूर्ण नै हुन्छ ।

परमात्मा पूर्ण छन् । पूर्ण परमात्माकै व्यक्त रूप भएकोले
 जगत् पनि पूर्ण छ । पूर्णबाट पैदा भएर, पूर्ण रूपमा रहेर अन्तमा
 पनि पूर्णतामै पुग्नु नै सम्पूर्ण सृष्टिको प्रवृत्तिको मूल ध्येय हो ।

प्रत्येक आत्मा परमात्माको अंश हो । तर अंश भैकन पनि आत्मा पूर्ण हुन्छ । भौतिक जगतको कुनै स्थूल अंशको जस्ता आत्माको स्थिति हुँदैन । आत्मा र परमात्माको स्थिति ज्योतिको जस्तो हुन्छ । एउटा सुन्दर दीप कहीं प्रकाशमान छ । त्यो स्वयंमा पूर्ण छ । त्यसबाट अन्य हजारौं दीपहरूले पहिलो मूल दीपबाट ज्योति लिएका हुन्छन्, प्रकाश पाएका हुन्छन् । परन्तु हज्जारौं, लाखौं दीपहरूलाई सत्काएर प्रकाश प्रदान गरेर पनि मूल दीप आफ्नो उही आभा लिएर ऊलमलाइरहेको हुन्छ । त्यसंगरी सम्पूर्ण कारणहरूका पनि कारण बनेर पनि परमात्मा सदा एकरस छन्, अखण्ड छन् । तिनै अखण्ड, एकरस, पूर्णतम परब्रह्म परमात्मालाई प्राप्त गर्नु, अनुभव गर्नु जीवनको परम लक्ष्य हो ।

यस पावन मंत्रले मनुष्यजीवनको मूल ध्येयलाई लक्ष्य गरेको छ । पूर्णताको अनुभव सृष्टिभित्र अरू प्राणीले गर्न सक्दैनन् । मनुष्यभित्र प्राणीलाई चेतनाको विकासद्वारा पूर्ण बन्ने सौभाग्य प्राप्त हुँदैन । तर मनुष्य चेतनाको पूर्णतम विकासभूमिमा आइ-पुगेको सृष्टिको भूषण हो । सामान्य स्थितिमा जन्मेर पनि साधनाद्वारा समुन्नत बन्दै समाजका प्रकाश बन्ने शक्ति मनुष्यमा नै छ । मनुष्य जीवन पूर्णताको यात्रा हो । बाटो नविराई पूर्णताबाट आएको यात्री अन्तमा पनि पूर्णतामै पुग्दछ ।

पूर्णताको सर्वोपरि केन्द्र भगवान् हुनुहुन्छ । उहाँसित सम्बन्धित भएर, उहाँको पूर्णसत्ताको अनुभूति गरेर जीउनुमा नै साँचो जीवन हुन्छ । शरीरको कुनै पनि अङ्ग शरीरसँग सम्बन्ध

विच्छिन्न हुनासाथ शक्तिहीन र निःसार हुन पुगेजरतै परमात्मा संग सम्बन्ध विच्छिन्न हुनासाथ जीवात्माको पूर्णतासित सम्बन्ध टुट्छ । किनभने परमात्माको पूर्णताको अनुभूतिले मात्र जगत्-सितको सम्बन्ध पूर्ण हुन्छ । परमात्माको अनुभूतिविना जगत् पूर्ण नभएर अपूर्ण, क्षणभङ्गुर र नित्यपरिवर्तनशील छ । जसको अनुभूतिमा परमात्मा नआएर केवल संसार आउँछ त्यसको यही अपूर्ण संसारसँग मात्र सम्बन्ध हुन्छ । जसको अनुभूतिमा परमात्मा आउँछन्, तिनैको जीवनयात्रा पूर्णताको यात्रा हुन्छ । भगवान्मा, परमात्मामा ब्रह्ममा जसको अनुभूति केन्द्रित हुन्छ त्यसको लागि सृष्टिको काखमा परमात्माले गरेका व्यवस्थाहरू सबै पूर्ण छन् । पूर्ण परमात्मासँग सम्बन्ध रहेमा सृष्टिका कणकण पूर्ण छन्, क्षण क्षण पूर्ण छन् । तर परमात्माको सम्बन्ध विच्छेद हुनासाथ जीवन नै अपूर्णतासँग गाँसिएको हुन्छ । 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' को यो पारमार्थिक अनुभूति आध्यात्मिक साधनको सर्वोच्च शिखरवाट भएको छ । जो शान्तिको यात्रामा हुन्छन्, मुक्तिको यात्रामा हुन्छन्, तिनलाई उपलब्धिको रूपमा यस्तै सर्वगामी पूर्णता अनुभूत हुन्छ ।

पहिलो मन्त्र

ईशावास्य उपनिषद्को पहिलोमन्त्र अब हाम्रो सामु छ । प्रथम मन्त्रमा तीन सिद्धान्तहरू छन् जो जीवनको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन् । यिनको अर्थ संक्षेप तदनुकूल जीवन बनाउने साधकहरू जीवनमा अत्यन्त सफल हुन्छन् । पूर्ण जीवनको लाभ तिनलाई प्राप्त हुन्छ । हामी पहिले मन्त्रलाई पूरा पढौं अनि क्रमशः ती तीन सिद्धान्तहरू वारे विचार गरौं । मन्त्रको पूर्वाध्याय पहिलो

सिद्धान्त बताइएको छ । उत्तरार्धमा दुइटा सिद्धान्त, दुइटा आदर्शशिक्षा प्राप्त हुन्छन् । मन्त्र यस प्रकार छ—

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्

तेदं श्यक्तेन भुञ्जीया मागृधः कस्यस्विद्धनम् ॥१॥

सरल अर्थ

यस परिवर्तनशील विश्वमा जे जति स्थावर जंगम जगत् प्रपञ्च छ त्यो सबैमा ईश्वर व्याप्त छन् । त्यसैले ईश्वरको सेवाको रूपमा आफूसंग भएको सम्पूर्ण साधनको त्याग गरेर उपभोग गर्नुपर्दछ । मानव ! तिमिले अर्काको धनमा लुब्ध कहिल्यै बन्नु हुँदैन ।

तात्पर्य

एक एक चरण गरेर सोचौं । 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किं च जगत्यां जगत् ।' सम्पूर्ण विश्वमा जे जति छ सबैमा ईश्वर व्याप्त छन् । जीवनमा सफलता चाहनेले यो कुरा पढने मात्र होइन, सुन्ने मात्र होइन, अहलाई बताउने मात्र पनि होइन, स्वयंले अनुभव गर्नुपर्दछ । आँखा खुलेको मानिसको लागि यो सम्पूर्ण सृष्टिविस्तार ईश्वरको अस्तित्वलाई दर्शाउने एउटा स्वच्छ दर्पण हो । सृष्टिको जुन अङ्गमा दृष्टि दिए पनि ईश्वरको हस्तकौशल व्यक्त नभएको ठाउँ नै देखिँदैन । ईश्वर छन्, उनको व्यवस्था छ, त्यसैले प्राणीमात्रलाई खुवा आकाश प्राप्त छ, चन्द्र र सूर्यको प्रकाश प्राप्त छ, समयमा वादल जुट्दछन्, वृष्टि हुन्छ, धर्तीले अन्नादि उब्जाउँछिन् । यी सबै ती परमपिता, परमस्वामी, परमबन्धु परमेश्वरका अस्तित्वका प्रत्यक्ष साधक प्रमाण हुन् । हामीले जीवनको सफल, सुन्दर, कल्याणकारी पूर्ण स्वरूप निर्माण गर्ने

क्रममा सबैभन्दा पहिले आफैंप्रति सोध्नु पर्दछ के हामीलाई ईश्वरको अस्तित्वको अनुभूति कहिल्यै भयो ? यदि भएन भने हामीले जीवन जित्न विशेष गरी मानवजीवन जित्न नै सिकेनौं । यसलाई सुन्दर जीवन बनाउन जानेनौं । यदि ईश्वरको अनुभूति भयो भने हामी अत्यन्त भाग्यशाली हौं । किनकि समष्टि चेतना स्वरूप विश्वात्मा प्रभुजी श्रीहरिको अनुभूति गरेर मात्र मानिसले जीवनविकासको मूल फेला पार्न सक्तछ । साधनाशास्त्र-हरू भन्दछन्-जसको सम्बन्ध केवल संसारसितको आसक्तिमै रित्तिन्छ, भगवान् वासुदेवसंगको नित्य सम्बन्ध अनुभवै गर्न सक्तैन, त्यो त पशुमानव हो । जो मानिस बन्धुबान्धव, स्त्री, छोराछोरी, बाबुआमा, नोकरचाकर यी जगत्का नातामा त जेलिएको छ तर क्षणक्षण कृपादृष्टि छरेर जीवनयात्राको प्रत्येक मोडमा सहयोगी बनिदिने परमकृपालु परमपिता वासुदेवसितको अविच्छेद्य सम्बन्धको मिठासलाई बुझ्नै सक्तैन त्यो पूर्ण मानव होइन । पशुत्व टाँस्सिएको मानवआकृति मात्र हो त्यो ।

परमसुहृदि बान्धव कत्रत्रेमुततनयापितृमातृभृत्यवर्गे
शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां पुरुषंशुर्नतु वासुदेवभक्तः ।
यस्तो परमात्मविमुख चिन्तन र व्यवहारले जीवन कुण्ठित हुन्छ, स्वार्थले अन्धो बनाइदिन्छ । अरु चाहि जति नै कष्टमा रहून् परवाह रहन्न, सेवा, उपकार विलकुलै असंभव हुन्छ । जीवन-विकास संकटमा पर्दछ । फकिएर चारैतिर सौरभ छर्न सवने जीवन-कली कोपिलो अवस्थामा नै नष्ट भएर जान्छ । यी सब अनर्थहरू जीवनमा ईश्वरको अनुभूति नहुँदाका दुष्परिणाम हुन् । परमात्मा-

प्रतिको आस्थावाट मानिस यस्तो हुँदैन । जव मानिस अनुभव गर्दछ एउटै परमपिताको अविरल स्नेहद्वारा सृष्टिको अंग अंगमा प्राणी मात्रमा प्रतिक्षण, प्रतिफल प्रवाहित छ, अनि मानिस परोपकारी हुन्छ । सेवालाई जीवनको सौभाग्य संझिन थाल्दछ । किनभने प्राणीमात्रको सेवा अन्तमा उनै परमपिताको सेवा हो भन्ने पवित्र भाव मनमा जागदछ । यसरी आत्मविकासको एउटा स्वर्णिम आलोक जीवनमा प्रविष्ट हुन्छ । ईश्वरको अनुभूतिसंगै यो उज्यालो मनभिन्न पस्दछ । मानिस सीमित स्वार्थको घराभिन्न थुनिएर नष्ट भइरहेको आफ्नो अस्तित्वलाई अत्यन्त समुज्ज्वल रूपमा प्रस्तुत गर्न, विशाल वनाउन सफल हुन्छ । प्रभु श्रीहरि सर्वत्र हुनुहुन्छ भन्ने भाव मनमा जागृत हुनासाथ संसारका सबै कुरा प्रभुका हुन् मेरा होइनन् भन्ने समझदारी उदाउँछ । मैले त सौभाग्यवश प्रयोक्ता बन्ने सुअवसर पाएको छु । श्रम, बुद्धि, विद्या, धन, वैभव जेजति मसंग छ मैले प्रभुको सेवामा लगाएर सार्थक तुल्याउनु छ भन्ने सुन्दर कल्याणकारी भावना मानिसमा जागदछ । पछि परेकालाई सहयोग गर्नु, अष्ठेरोमा परेकालाई सहारा दिनु ऊ सौभाग्य ठान्दछ । यस प्रकार ऊ पूर्णमानव बन्दछ । विश्वमा बाँचेको पूर्ण आनन्द त्यस्तैलाई प्राप्त हुन्छ ।

क्षणक्षण पलपल ईश्वरकै काखमा बसेर पनि उनैको अस्तित्व नस्वीकार्ने मानिसले आफैं आफुलाई सजायको भागी तुल्याइरहेको हुन्छ । स्वार्थ, दम्भ, द्वेष, घृणा, भेददृष्टि, परपीडन जस्ता दुर्ग्व्यवहारमा मानिस ईश्वरानुभूतिवाट वञ्चित भएर नै फस्न पुग्दछ । यी दुर्गुणहरू नै उसका लागि सबैभन्दा ठूलो

सजाय हुन् । किनभने ऊ अत्यन्त विकसित, अत्यन्त कल्याणकारी जीवन जिउन सक्ने हुँदा हुँदै पनि यिनैले गर्दा त्यस सौभाग्यवाट ठगिएर कुष्ठित, दृष्टिहीन, संकीर्ण वनेर आफुलाई खसाल्न पुग्दछ । त्यसैले ईश्वरानुभूति अन्तिम महत्त्वपूर्ण आधारभूत सद्गुण हो जसले मानिसको सौभाग्यको द्वार खोलिदिन्छ ।

एकजना नकारात्मक दृष्टि भएको मानिस एउटा वगैँचामा घुमिरहेको थियो । प्रकृतिका विधि व्यवस्थाहरूमा पनि ऊ त्रुटि देखाउँदै थियो । ईश्वरीय रचनामा पनि अव्यवस्था औँल्याउँदै थियो । घुम्दै जाँदा उसले एउटा बेलको रुख देख्यो । ग्रीष्म ऋतुको बेला थियो, प्रचण्ड गर्मी भएकोले ऊ त्यही बेलको छायामा बस्यो । त्यही नगीच फर्सी, लौकाहरू फलिरहेका थिए । जमीनमा ठूला ठूला फर्सी फलेर तेर्सिरहेका देखेपछि ऊ कल्पना गर्न थाल्यो “ईश्वर ईश्वर भन्दछन्, उनले व्यवस्था गरेका छन् रे भन्छन् । मलाई त कुनै व्यवस्था गर्ने ईश्वर भए जस्तो लागेन । नत्र सृजनामा यस्ता गल्ती हुन्थे ? हेर त कान्छीऔँला जत्रै लहरो भएको ठाउँमा चाहिँ उचाल्ने गाह्रो पर्ने हेमानका फल तेर्सिएका छन् । जसको यत्रो विशाल फेद छ, यो बेलको रुखमा चाहिँ हत्केलाभरिका साना साना फल छन् । यो कस्तो उल्टो व्यवस्था ? प्रकृतिले पनि के गरेकी हुन् ? रचना गर्ने वेलामा म पुग्न पाएको भए सल्लाह दिने थिएँ ।” यस्तै के के सोचेर ईश्वरको अस्तित्वप्रति नै शंका गर्दै थियो । एक्कासी ठूलो आँधी आएर बेलको रुख हल्लिन थाल्यो । एकै छिनपछि माथिवाट एउटा पाकेको ठूलो बेल खसेर उसको पुर्पुरोमा लाग्यो । त्यस

पछि त्यस नकारात्मक दृष्टिवाला व्यक्तिका आँखा खुले । उसने तुरुन्त परमेश्वरसँग क्षमा माग्यो । परमपिता ! म ज्ञानको कगमात्रको भरमा घमण्ड गरेर तिम्रो अस्तित्वलाई नै शंकास्पद मानिरहेको थिएँ । त्यसको सजाय मलाई मिल्यो । मलाई थाहा भयो तिम्रो रहेछौ तिम्रो व्यवस्था सुन्दर रहेछ । माथि माथि फल लाग्ने हुनाले वेलको रूखमा साना फल लगाएका रहेछी । मैले नबुझेको रहेछु । नत्र वेलको रूखमा पनि त्यत्रै फल लगाएका थियो भने अहिले मेरो इहजीला यहीँ समाप्त हुने थियो । हे करुणामय ! परमपिता ! तिम्रो व्यवस्था कति धन्य छ ! तिम्रो अस्तित्व कति महिमामय छ ! मलाई क्षमा गर ।”

मानिसले हेर्न सिकनुपर्दछ । हेर्न जानेमा सृष्टिको कुनै फाँट छैन जहाँ परमात्माका अव्यक्त सुन्दर हातको कौशल देख्न नपाइयोस् । वेदले वर्गन गरेको विश्वतश्चक्षु, विश्वतोमुखः विश्वतोबाहु, विश्वतस्पाद् सर्वतः आँखा, मुख, हात र पाउ भएको ईश्वरको व्यापक स्वरूप र कल्याणकारी सिर्जना सर्वत्र दृष्टिमान गर्न सक्तछ । यस पावन मन्त्रले पहिलो सन्देश यही दिन्छ प्रभुको सर्वव्यापक सत्तालाई अनुभव गर्न सिक र सम्पूर्ण सृष्टिभित्र उनैको कृपादृष्टि विद्यमान छ भन्ने सम्म ।

मन्त्रको उत्तरार्धको पहिलो चरण भन्दछ— “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः” विश्वमा जे जति छ सबैमा ईश्वर व्याप्त छन् । उनैको शक्तिबाट विश्वजगत् नियमित रूपले सञ्चालित भइरहेको छ । त्यसैले तिम्रो ईश्वरका शक्तिबाट पैदा हुने र विकसित गर्ने संसारको कुनै पनि वस्तुलाई आफ्नो भनी नठान ईश्वरको

भनी ठान र त्यागपूर्वक ईश्वर सेवाको निम्ति छुट्ट्याएर मात्र उपभोग गर्ने गर । यस प्रकार यस चरणको अर्थ हुन्छ— तेन = त्यसकारण, त्यवतेन = त्यागपूर्वक, भुञ्जीथाः = उपभोग गर ।

यस मंत्रांशले मानवमात्रको लागि मूलभूत जीवनदर्शन प्रदान गरेको छ । मानिसले ईश्वरको निम्ति आफ्नो प्रत्येक साधन-वाट केही अंश छुट्ट्याउनु पर्दछ । उसको निम्ति यो मर्यादा हो, कर्तव्य हो, अनुशासन हो । आयु छ त्यो अमर निधि हो त्यसवाट केही अंश अगवत्सेवाको निम्ति छुट्टिएको हुनुपर्दछ । प्रत्येक दिन मानिसले विचार गर्नुपर्दछ, मैले आज कति समय भगवत्सेवामा व्यतीत गरें । आफ्नो हितको निम्ति नै सबै समय वितियो कि समष्टि हितको कार्यमा पनि केही समय लगाउन सकियो विचार पुर्याउनुपर्दछ । त्यसैगरी आफूले कमाएको धन छ, त्यस मध्येवाट केही अंश अरुको हित हुने कार्यमा खर्च गर्न सकियो कि सकिएन ? अन्ध अपाङ्गहरू, विरामीहरू, दैवी विपत्तिमा परेका असहायहरू, गरीबहरूको सेवामा सानोतिनो जे जस्तो सकिन्छ आफूसँग भएको साधनवाट उपयोग हुनुपर्दछ । बल, विद्या, बुद्धि सबैवाट परसेवाको केही न केही कार्य हुनुपर्दछ । “त्यवतेन भुञ्जीथाः”ले ईशारा गरेको जीवनदर्शन यततिर लक्षित छ ।

परमात्माको सेवा निम्ति छुट्ट्याएर साधनको उपभोग गर्ने कुरा त आयो । तर परमात्माको सेवा भनेर केलाई संझिने ? प्रश्न हुन्छ । पहिले परमात्माको सेवा उनको नित्यस्मरण, पत्रंपुष्पम द्वारायथाशक्ति उनको अर्चना आफ्नै हातले गर्नु हो । यस्तो गर्ने गर्दा परमात्मासितको आफ्नो नित्य सम्बन्धको स्मरण बजिरहन्छ ।

परमात्मासितको नित्यसम्बन्धको अनुभव भइरहेमा मानिसको मन निर्मल हुन्छ, राम्रा राम्रा विचारहरू मनमा उठिरहन्छन् । अनि राम्रै काम गरिरहन पाइन्छ । परमात्माको पहिलो सेवा यही हो । त्यसपछि जुन कामले परमात्माको सेवालाई पूर्णता प्रदान गर्दछ त्यो हो परसेवाको कार्य । परोपकारको भावनाले गरिएको कार्य । आफुभन्दा पछि परेका प्राणीहरूको सेवामा केही न केही काममा आएर मात्र हामीसंग भएको समय, धन, विद्या, बुद्धि, बल सबैयोक पवित्र हुन्छन्, सार्थक हुन्छन् । यदि अरुको भलाई हुने काममा चाहिँ कहिल्यै नफुक्नेगरी मुट्टी बाँधिएको छ, केवल मुखले मात्र ईश्वरको स्तुति, पाठ र पूजा अर्चना चलि रहन्छ भने त्यो ईश्वरको वास्तविक सेवा हुँदैन । त्यसबाट न परमात्मा प्रसन्न हुन्छन्, न त्यो गर्नेले नै केही लाभ लिन सक्तछ । अरुको हितमा लाग्दै नलाग्ने भएमा कुनै पनि साधनमा खिया नलागी छोड्दैन, अपवित्रता नटाँस्सिकन छोड्दैन । पानी कहीं जम्न पुग्यो भने त्यहाँ कति कति फोहोर मैला पैदा हुन थाल्दछ । तर निरन्तर बगिरह्यो भने त्यसमा अर्को स्वच्छता हुन्छ । “नदी वेगेन शुद्ध्यति” भन्ने भनाई प्रसिद्धै छ । त्यसैले गच्छे आ— आफ्नो हुन्छ तर केही न केही त्याग चाहिँ हुनैपर्दछ । त्यो त्याग पनि म उपकारी छु, मैले कसैलाई उपकार गरें भन्ने भाव राखेर होइन । मैले प्रभुको सेवा गरेको हूँ । यो मेरो आफ्नो सहज कर्तव्य हो भन्ने ठानेर गर्नुपर्दछ । त्यस्तो पवित्र मनः-स्थितिले गर्न सकेमा गरिएको प्रत्येक त्यागले अमृतमय परिणाम प्रदान गर्दछ ।

आफूनांग भाएको साधन केवल आफ्नै निमित्त मात्र भयो भने त्यो त्यसै खिया लागेर विग्रेर जान्छ । पहिले विद्यालाई नै लिऔं । आफूले जानेको कुरा अरूलाई बताइदिने गरचो भने आफ्नै विद्या अछ फलिन्छ, बढ्दछ । माथिल्लो कक्षाकाले तल्लो कक्षाकालाई, वढी पढेकाले कम पढेकालाई सिकाउने गरचो भने सिकाउनेकै ज्ञान अछ बढ्दछ । तर मलाई भएकै छ यी नाथेरू-लाई किन सिकाइरहनुपरचो भन्ने ठानेर गजबक पर्ने गरचो भने पढेको कुरा नौदिनमा नौलो हुन्छ, बीसदिनमा विसिन्छ, महिना दिनमा मैलो हुन्छ, पचास दिनमा पचतछ, सात महिनामा सड्छ र वर्ष दिनमा वर्वाद हुन्छ । यो भुक्तभोगीहरूको अनुभव हो । त्यसैले जान्नेले नजान्नेलाई सिकाउनु पर्छ । त्यसबाट सिक्नेलाई भन्दा सिकाउनेलाई नै फाइदा हुन्छ । यही कुरा अरू त्याग र दानहरूमा पनि लागू हुन्छ । त्याग गरेर मानिसको आफ्नै महान् कल्याण भइरहेको हुन्छ । यस प्रकार व्यक्ति र समाजका बीचको सुसम्बन्ध कायम गरेर सेवामय कल्याणकारी जीवन बनाउने महामन्त्र यस वाक्यले दिएको छ—‘तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः’ ।

सम्पूर्ण सृष्टिचक्रतिर दृष्टि दिँदा सृष्टिको अङ्ग अङ्गबाट त्यागको, दानको अविरल प्रवाह वगिरहेको देखा पर्दछ । सूर्यले अविराम गतिमा प्रकाश र ऊर्जा प्रदान गरिरहन्छन् । चन्द्रमा एकनाशसित प्राणीमात्रलाई आनन्द वितरण गर्दै वृक्षलता वनस्पतिहरूको निमित्त रोषणशक्ति प्रदान गर्दछन् । पृथिवी निरन्तर आफ्नो सतहमा काखमा प्राणीमात्रको हितको लागि अन्नादि

उब्जाइरहन्छीन् । नदीहरू अमृतमय पानी वितरण गरिरहन्छन् । पहाडहरू थरीथरीका धातुका खानीहरू भए, पानीका ऊर्जाहरू भए संसारका लागि वाँडिरहेका देखिन्छन् । अन्य सम्पूर्ण सृष्टि नै त्यागमय देखिन्छ । त्याग पूर्वक जिउनु प्रकृतिको मूल नियमको रूपमा देखा पर्दछ । यस्तो स्थितिमा मानिस चाहिँ केवल लिने मात्र गर्दछ दिने गर्दैन भने उसबाट प्रकृतिको शाखत नियमकै उल्लंघन भइरहेको हुन्छ । यस्तो व्यवहारबाट न व्यक्तिको, न समाजको न राष्ट्रको कसैको पनि कल्याण हुँदैन । संसारमा तिनैले समाजको साँछो सेवा गरेर गएको देखिन्छ, जीवन तिनैको अनुकरणीय बनेको देखिन्छ जसले आफूसँग भएको साधनबाट प्रभुमेवा, समष्टिहितको कार्य गरेर सफल जीवन विताए ।

त्यसैले “तेन त्यक्तेन मुञ्जोथाः” भन्ने यस अमृत वचनभित्र मानवको सफल, सुन्दर र कल्याणकारी जीवनको रहस्य लुकेको छ । ऋग्वेदको स्पष्ट शिक्षा छ—“मानव ! तिमीले शय हातले लिएका हुन्छौ, हजार हातले तिमीले दिनु पनि पर्दछ ।” “शतहस्तः समाहर सहस्रहस्तः संकिर ।” यो जीवनमा पूर्णता प्राप्त गर्ने राजमार्ग हो ।

प्रथम मंत्रको अन्तिम चरण भन्दछ—“मागृत्रः कस्यस्विद्धनन् ।” अर्थात् मानव ! तिमीले अरु कसैको धनमा लोभ गर्नु हुँदैन । यस मंत्रांशमा स्वावलम्बनको शिक्षा दिएर चोरीको निवृत्त कर्म बाट सधैं वच्ने प्रेरणा प्रदान गरिएको छ । मानिसले आफ्नो निमित्त आवश्यक साधन आफ्नै श्रमशक्तिको सदुपयोग गरेर ईमान्दारीसाथ जुटाउनु पर्दछ । अरुको कमाईमा आँखा गाड्ने

लाछी वन्नु हुँदै न भन्ने शिक्षा यहाँ दिइएको छ । अरूको कमाईमा आँखा नलगाई आफ्नै कमाईबाट साधन जुटाएर जीविक चलाउने र त्यसरी आफ्नै श्रमबाट प्राप्त भएको साधनबाट पनि परमार्थको कार्य, अरूको भलाईको कार्य गर्ने वीरलाई नै 'पुरुष-सिंह' भनिएको छ । यस्ता पुरुषसिंहहरूलाई श्रीले, समृद्धिले, लक्ष्मीले सधैं पछ्याउने गर्दछिन् । "उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपति-लक्ष्मीः" । यस्ता पुरुषसिंहहरू आफ्नै पसिनाको कमाईमा सन्तुष्ट वन्दछन् । अरूका पसिनाको फल उनीहरूको लागि विष मरह हुन्छ । "धन पराय विष ते विष भारी" । "पर द्रव्येषु लोष्ठवत् ।" यो सफल जीवन जिउन चाहनेको लागि आधारभूत मर्नादा हो । आफ्नो पसिनाले कमाएको सच्चाईको पवित्र आर्जनमा अरूको पसिना मिसिन आउँदा यस्ता धर्मप्राण आदर्श व्यक्तिहरू आफ्नो सम्पूर्ण साधन नै अपवित्र भएको संझिन्छन् ।

आज पनि यस्ता व्यक्तिहरू खोजिरहनु पर्दैन । धर्मप्रतिको विशुद्ध आस्था, ईश्वरप्रतिको पवित्र विश्वास राख्ने यस्ता कयौं मानिस आज पनि पाइन्छन् ।

यस पवित्र मर्नादालाई साधनाशास्त्रहरूले पाँच महाव्रतहरू-मध्येको 'अस्तेय' व्रत मानेका छन् । अस्तेय भनेको चोरी नगर्नु हो । वेददेखि लिएर पछिका तमाम धर्मशास्त्रहरू-पुराण, रामायण र महाभारत आदि सम्पूर्ण वाङ्मयमा 'अस्तेय' व्रतको महत्व दर्शाइएको छ । भगवान् बुद्धले पाँच महाशीलहरूमा 'अदिन्नादान' भनेर कसले नदिइकन कसको कुनै वस्तु लिनु-रूप स्तेयलाई छोड्ने र अस्तेयको परिपालन गर्ने नैतिक मर्नादा

लाई समावेश गर्नु भएको छ । “अदिन्नादान वेरमणि सिक्खापदं समादियामि ।” लोभले नै मानिसलाई चोरीतर्फ प्रेरित गर्दछ । त्यसैले प्रस्तुत मंत्रांशमा—“मागृध्रः कस्यस्विद्धनम्” भनेर लोभ नगर्ने शिक्षा दिइएको छ । पाप पहिले मनमा आउँछ । अनि व्यवहारमा ओर्लिन्छ । त्यसैले मनलाई नै निष्पाप बनाउने, विचारजगत्लाई नै परिष्कृत तुल्याउने स्वच्छ शिक्षा यसमा दिइएको छ । धर्मप्रतिको पवित्र आस्थाले नै मानिसलाई यसरी भित्रैदेखि निष्पाप बन्ने शक्ति प्रदान गरेर मानवतालाई जीवित राखेको छ । स्वयं चोरी नगर्ने मात्र होइन अरूको सामान फेला पर्दा समेत जसको हो उसलाई दिने सज्जनताको विकास गर्न यस मन्त्रले प्रेरणा दिन्छ ।

एउटा भौतिक जीवनको प्रेरक उदाहरण लिऔं । जनकपुर धामको एउटा अति सामान्य पारिवारिक प्रसङ्ग हो । मुरली सर नगीचको एईटा गरीब परिवारमा विधवा आमा, एउटा छोरो र एउटी छोरी थिए । छोराको नाम रामु थियो । रामुकी आमा ज्यादै सच्चरित्र र ईमान्दार थिइन् । जस्तोमुकै दुःखको घडीमा पनि उनले सत्य, ईमान्दारोलाई छोडेकी थिइनन् । परिवार नै पहिलो पाठशाला हो र आमाबाबु नै पहिला गुरु हुन् भन्ने कुरा समाजचिन्तकहरूले स्वीकारेको विश्वप्रसिद्ध कुरो हो । परिवारमा रहेको विश्वासमय पवित्र वातावरण र आमाको सरल, सहज र ईमान्दार व्यक्तित्वका प्रभाव रामुमा पनि परेको थियो । एकपटक रामुकी बहिनी सरला सिकिस्त बिरामी परी । पैसाको सधैं संकट जस्तै परिरहने परिवारमा महासंकट आइलाग्यो । रामुकी

आमाले छोरीको इलाजको लागि केही सापटी माग्न रामुलाई काकाको घर पठाइन् । रामु जाँदै थियो । बाटामा एउटा पैसाको थैली उलले फेला पान्यो । खोलेर हेर्दा त्यसमा ५०० रूपैया रहेछन् । रामु निष्पाप मन भएको निर्लोभी युवा थियो । ऊ सोच्यो एकजना पत्रकार छेउ गयो । उसले भन्यो मैले यो थैली फेला पारेको छु । यसको सूचना प्रकाशित गरिदिनुहोस् र यो जसको हो उसलाई आएर लैजान अनुरोध गरिदिनुहोस् । पत्रकार रामुको ईमान्दारिताबाट ज्यादै प्रभावित भए । उनले निःशुल्क सूचना प्रकाशित गरिदिए । रामु काकाको घर गयो र आमाले भने अनुसार सापटी लिई घर फर्केर सबै कुरा आमा-लाई सुनायो । रामुको ईमान्दारी र सद्भावना देखेर आमा गद्-गद् भईन् र स्यावासी दिईन् । सरलाको इलाज सापटी ल्याएको पसाले गराउँदै थिइन् । रोग नठम्मिएकोले सरलाको स्थिति फनफन कमजोर हुँदै गइरहेको थियो । छोरीको माया र पैसाको संकटले रामुकी आमा साह्रै चिन्तित थिइन् । रामु पनि विलख-वन्द परिरहेको थियो । त्यतिकैमा अखवारमा छापिएको सूचना पढेर थैलीका धनी रामुको घरमा आइपुगे । त्यस परिवारको ईमान्दारी र सच्चवाईबाट उनी ज्यादै प्रभावित भए । उनी सम्पन्न मानिस थिए । त्यस परिवार प्रति श्रद्धा जागेर आएकोले उनले त्यो थैलीको सबै पैसा सरलाको इलाजका निम्ति दिए । “आज पनि यस्ता व्यक्ति र यस्ता परिवार यस धर्तीमा पाईदैछन् । धन्य हो” भन्ने मनमनै सोच्दै उनी आफ्नो बाटो लागे । आफू स्वयं संकटमा परेको बेला पनि अरुप्रतिको कर्तव्यमा आँच आउन

नदिने यस्तो आदर्श व्यवहार गरेर मानवता नाई जीवित र जागृत राख्ने यस्ता धर्मप्राण व्यक्तिहरूको अस्तित्वले नै आज पनि संसारमा सद्व्यवहार वाँचेको पाइन्छ । “मा गृधः कस्यस्विद्धनम्” भनेर यस पवित्र मंत्रांशले यस्तै सद्व्यवहारको शिक्षा दिइएको छ ।

निलोभता र अस्तेय व्रतलाई संसारका सबै धर्महरूमा ठुलो सम्मान प्रदान गरिएको छ । आजका सम्य, शिष्ट, समुन्नत देश-हरूमा पाइने उल्लेखनीय कुराहरूमा कसैको हराएको माल सुरक्षित रूपले प्राप्त गर्न सकिने ईमानदारीपूर्ण व्यवहारको विशिष्ट स्थान छ । त्यस्तो व्यवहारले गर्दा ती देशमा जाने यात्रुहरूमा ज्यादै राम्रो प्रभाव पर्दछ । अरूको हराएको सामान ईमानदारी साथ उसैलाई उपलब्ध गराइदिने सद्भावनापूर्ण व्यवहार जहाँ रहन्छ मानवता, धर्म, याय, शान्ति सबै कुराको वास त्यहीँ हुन्छ । त्यसैले यस पावन उपनिषद शिक्षाको परिपालनतर्फ व्यक्ति, परिवार र समाज सबै स्तरमा जागरण ल्याउनु अत्यन्त कल्याणकारी हुन्छ । हामीले यसलाई जीवनको प्रमुख अनुशासनको रूपमा लिन परेको छ । “मागृधः कस्यस्विद्धनम् ।” व्यक्तिलाई यस-प्रति निष्ठावान तुल्याएर परिवारमा यस्तो वातावरण बनाउन सकौं, परिवार-परिवारको सहयोगबाट समाजमा यस्तो वातावरण बनोस् जसमा हराएको कुनै पनि वस्तु सजिलै प्राप्त हुन सकोस् अनि हाम्रो देशसेवा प्राणवान् बन्ने छ ।

दोस्रो मंत्र

अब हामी चिन्तनक्रमलाई अगाडि वढाऔं दोस्रो मंत्रलाई लिएर । दोस्रो मंत्रमा पनि पहिलोमा जस्तै तीन अंश छन् । तिनले कर्मविज्ञान सम्बन्धी छुट्टाछुट्टै सिद्धान्त बताएका छन् । मत्र यस प्रकार छ -

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः

यवं त्वयि नान्ययथेतोऽस्मिह न कर्म लिप्यते नर ॥२॥

सरल अर्थ

अर्थात् यस संसारमा मानिसले निरन्तर कर्म गर्दैरहेर मात्र शय वर्ष सम्म वाँच्ने इच्छा गर्नु पर्दछ । यदि यसरी तिमीले कर्मठ बनेर जीवन जियौ भने तिम्रो जीवन सफल हुन्छ । यस बाहेक अर्को बाटो छैन । ईश्वरार्पण बुद्धिले कर्म गरेमा मानिसलाई बन्धनले बाँध्न सक्तैन ।

तात्पर्य

यस मंत्रका तीन सन्देशहरूमा पहिलोलाई लिऔं । पहिलो सन्देश भन्दछ-"शय वर्षसम्म वाँच्ने इच्छा मानिसले राख्नु तर निष्कृत्य भएर होइन निरन्तर कर्म गरेर मात्र यो जिजीविषा राख्नुपर्दछ ।

विभिन्न प्रकृतिका मानिसहरू संसारमा हुन्छन् । कसैलाई चिन्तन मनन, ध्यान र विचारमन्थन नै बढी महत्वपूर्ण लाग्दछ । तर मानिस चिन्तनको जति नै गहिराइमा होओस्, ध्यान वा विचारमन्थनका जति नै फराकिलो क्षेत्र ओगट्न सफल बनिरहेको

होओस्, कर्मठ नवनी ती चिन्तनहरू र विचारमन्थनहरूको सार्थकता फेला पार्न सकिदैन । कसैको मनमतिस्कमा फुरिरहेको उनमात्तम चिन्तन र विचारशृङ्खलालाई लाभदायी रूपमा जन समक्ष ल्याउन कर्मकै आश्रय नलिई हुँदैन । कित प्रवचन गर्नु पर्‍यो । किमवितसंगीतको माध्यमवाट जनमानससम्म पुर्‍याउनुपर्‍यो । कि पुस्तक पुस्तिकाको माध्यमवाट बोधगम्य तुल्याउनुपर्‍यो । यी सबै कर्म नै हुन् । कर्म नभई कुनै याजना सफल हुँदैन । कर्मकै अवलम्बन नलिई, कर्मकै रूपमा अवतरित नगरी कुनै पनि कल्पनाले मूर्तरूप लिन सक्तैन । त्यसैले दोस्रो मंत्रको पूर्वाधमा भनिएको छ, “मानिसको जिजीविषा, वाँच्ने इच्छा सार्थक त्यसैवेला हुन्छ जब ऊ सम्पूर्ण आयुलाई कर्म गरेरै गुजार्न जान्दछ । कर्मठताविना वाँच्ने इच्छा पनि अनधिकार इच्छा हुनपुग्छ ।”

जीवनविज्ञानको सर्वोत्तम व्याख्याता मानिएको भगवद्गीतामा भगवान् श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ—“कर्मको राम्रो अनुष्ठान गरेर नै राजपि जनक जस्ता आदर्शपुरुषहरूले ससिद्धि पाएका थिए । अर्जुन ? तिमिले पनि कर्मको राम्ररी अनुष्ठान गर्नुपर्दछ । आफ्नो लागि कर्मको प्रयोजन रहेनछ नै भने पनि लोकसंग्रहको ख्याल राखेर पनि तिमिले कर्म गर्नुपर्दछ ।

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता कनकादयः

लोकसंग्रहमेवाऽपि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥

समाजको लागि हुन सक्ने उपकार र लोकप्रेरणालाई नै यहाँ लोकसंग्रह भनिएको छ । कर्मको आधारमा नै मानवजीवनको सम्पूर्ण उत्कर्ष निर्भर रहने भएकोले यहाँ ‘एवं’ शब्द लगाएर

कर्महरू गर्दै रहेर मात्र वाँच्ने इच्छा राख्ने कुरा भगवान्‌ले बता-
उनुभएको छ । मानिसमा निहित कर्मशक्तिको सही रूपमा प्रयोग
हुने हो भने दरिद्रता र अभावले मानिसलाई कहिल्यै पनि सताउन
सक्तैन । सम्पूर्ण पछौटेपनबाट मुक्त हुने एउटै अमोघ उपाय छ
कर्मशक्तिको सदुपयोग । केवल मनोरथ पर्याप्त हुँदैन, केवल
कल्पना फनदायी हुन सक्तैन, कर्मकै आश्रयले मानिस प्रगतिगामी
वन्न सक्तछ ।

एकजना चिन्तकलाई जीवन के हो भन्ने प्रश्नले सधैं खुलु-
लीमा पारिरहेको थियो । जसलाई भेट्यो ऊ यही प्रश्न गर्दथ्यो-
“भन्नुहोस् जीवन के हो ?” एकदिन ऊ मानिसहरू ओहोर
दोहोर गरिरहने एउटा मूल वाटाको चौतारीमा बसेर आउने
जाने प्रत्येकलाई सोध्न लाग्यो- “भन्नुहोस् जीवन के हो ?”

एकजना कवि आए उनले प्रश्नको जवाफमा सत्य, शिव र
सुन्दरको अनुभूति गर्नु नै जीवन हो भने । अर्का एकजना कला-
कार आइपुगे । प्रश्नको उत्तरमा उनले भने- प्रत्येक वस्तुभित्रको
जीवन्ततालाई सुन्दररूपमा फेला पारेर रमाउन सक्नु नै जीवन
हो । अर्का दार्शनिक त्यहाँ आइपुगे । त्यो व्यक्तिले आफ्नो प्रश्न
राख्यो जीवन के हो ?” दार्शनिकले जवाफ दिए- आफ्नो
वास्तविक परिचय प्राप्त गर्नु नै जीवन हो । प्रश्नकर्ता अर्कै
रनभुल्ल थियो । कसैको जवाफबाट पनि उसलाई समाधान
मिलिरहेको थिएन । एकैछिनपछि एकजना पसीनाले भिजेको
दाउरेले आएर त्यसै चौतारीमा भारी विसायो । उसले यसो
विश्राम मात्र गर्न के खोजेको थियो त्यो खुलुलीले भर्गिएको

मानिसले भन्यो— "मैले घेरैसंग सोधिसकें तर सन्तोष हुने जवाफ कतैवाट आएन । अब म तिमीसंग सोदछु भन दाउरे दाइ ! जीवन के हो ?

दाउरेले निधारको पसिना पुछ्दै प्रसन्न तर गम्भीर मुद्रामा भन्यो— "हेर भाई ! तिमीलाई कुनै कामै छैन कि कसो ? तिमीले यस तरीकाले जीवनलाई कहिल्यै पनि चित्र सवतैनौ । जीवन त विचारमा मात्र होइन व्यवहारमा छ । यी हेर यी पसिनाले वताउँछ । जीवन के हो भन्ने कुरा । कोरा तर्कको जाललाई हटाएर कर्ममय जीवन जिउन सिक अनि पसिनाको मोल सऊ । अनि जीवनको अर्थ लाग्छ । सार्थक र शुभकर्ममा बस्ने पसिना नै जीवन हो ।" दाउरेको उत्तरले त्यस निष्क्रिय तर्कजालमा जीवनलाई खोज्ने व्यक्तिका आँखा खुले । कर्ममय जीवन यस शंकाधर्को शिक्षा हो ।

अब दोश्रो मंत्रको तेश्रो चरण वारे हामीले विचार गर्नुछ । तेश्रो चरण भन्दछ — "एवं वयि न्यान्यथेतोऽस्ति ।" अर्थात् यस प्रकार निरन्तर कर्म गरेर वाँच्ने इच्छा गर्नु वाहेक तिम्रो निश्चित अर्को कुनै वाटो छैन, कुनै उपाय छैन ।"

पूर्वार्धमा भनिएको थियो— निरन्तर कर्म गर्दै रहेर सय वर्ष वाँच्ने इच्छा मानिसले राख्नुपर्दछ । तेस्रो चरणमा त्यसैको पुष्ट्याई गरिएको छ यस वाहेक अर्को उपाय छैन भनेर ईशावाप्य उपनिषद्ले जीवनको पूर्णता प्राप्त गर्ने समुन्नतिको पथमा अग्रसर बस्ने जीवन-दर्शन दिएको छ । व्यक्ति, परिवार वा समाज कोही होओस् कर्ममय नवनि समुन्नतिको पथमा अग्रसर बस्न सवतैन ।

संसारमा कर्मको अवलम्बन नलिई कोही पनि समुन्नतिको पथमा अग्रसर बनेको पाइँदैन । कुनै पनि व्यक्ति, कुनै पनि परिवार, कुनै पनि समाज वा राष्ट्र निष्क्रिय भएर हात बाँधेर बसेर धनी भएको, सम्पन्न भएको कहीं देखिँदैन । अकर्मण्यताले त केवल दरिद्रता, अभाव, आर्थिक संकट सिवाय अरुथोक ल्याउँदैन । संसारमा जो उँभो लागेका देखिन्छन्, ती सबै कर्मकै भरमा उँभो लागेका छन् । आफुसँग भएको कर्मशक्तिको उपयोग गर्न नजान्नेहरूले केवल परमुखापेक्षी बनेर बाँच्नुपर्ने हुन्छ । संसारमा जता हेर्नो धनैधन छ । सम्पूर्ण पृथिवी वसुन्धारा छिन् रत्नगर्भा छिन् । तर त्यो वस्तु प्राप्त गर्न, त्यो रत्न फेला पार्न कर्मशक्तिकै आश्रय लिनुपर्दछ । महाभारत भन्दछ— “सम्पूर्ण पृथिवीवाट मुनैमुन फुलाउन सकिन्छ । त्यो सौभाग्य प्राप्त गर्न सक्ने केवल तीनथरी मानिस हुन्छन्—शुरा, राम्ररी पढेर दक्षता पाएका र आफुसँग भएको प्रत्येक साधनको सही उपयोग गर्न जान्ने ।”

सुवर्णं पुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

प्रस्तुत मंत्रको “एवं त्वमि नान्यथेतोऽस्ति” भन्ने अंशको संकेत यतैतिर छ । तिमी पनि त्यस्तै नवनुज्जेल उँभो लाग्न सक्तौ । यही भन्दछ यस मंत्राशले । स-साना कष्टहरूवाट भाग्ने, ज्ञान, दक्षता, शिल्प र योग्यता प्राप्त गर्नपट्टी प्रयत्नशील नबन्ने लाछी वाट समुन्नतिको आशा गर्न सकिँदैन । विघ्न र बाधाहरूलाई नै

साधी तुल्याएर सघै ज्ञान वढाउन, शिल्प र योग्यता वढाउन चाहने आफू संग भएको प्रत्येक वस्तुको केवल सदुपयोग गर्न चाहने सुयोग्य कर्मकर्ता नवनुजेल न पृथिवी, न आकाश, न कुनै देवता कोही पनि सहयोग गर्न तयार हुँदैनन् । श्रुतिको अमर वाणी छ —“नाश्रान्तस्य सख्याय देवाः” परिश्रम नगर्नेलाई, अल्छीलाई कुनै दिव्यशक्तिले कहिल्यै मद्धत गर्दैनन् । भगवान् श्री कृष्ण भन्नुहुन्छ—“खुशी हुन्छन् सबै द्यौता कर्मशक्ति जगाउँदा । हात बाँधी वसेमा त भागछन् सीभाग्य सम्पदा ।”

आफ्नै अकर्मव्यताले गरीब र पराश्रयी बनेको एकजना मानिस निराश मनले भित्रभित्रै जलेर बाटामा कतै गइरहेको थियो । आफूसँगैका अरूले गरेको प्रगतिप्रति उसलाई डाह थियो । अनेकौं तर्कनाहरूले उसको मनलाई आन्दोलित तुल्याइ-रहेका थिए । बाटामा एकजना ठूला सन्त आइरहेका थिए । त्यो गरीबले गएर सन्तलाई नमस्कार गर्‍यो । आकृतिले निकै तन्दुरुस्त देखिने तर मुखमा विषादको रेखा दौडिरहेको त्यस व्यक्ति लाई लक्ष्य गरेर सन्तले कुशलक्षेमवारे प्रश्न गरे । त्यस व्यक्तिले ईश्वरप्रति नै आक्रोश पोख्दै भन्यो—“खै के कुशल छ भर्ना । संगैमा मेरै छिमेकका अमुक अमुक व्यक्ति आज सम्पन्न र सुखी छन् । म त्यहीँ वस्छु तर म चाहिँ कहिल्यै सम्पन्न बन्न सकिन । ईश्वर पने साह्रै निर्दयी र पक्षपाती रहेछन् । मलाई चाहिँ यस्तो

अवस्थामा पारिदिएका छन् । अरु चाहि सम्पन्नताको आनन्दमा
 डुबेका छन् ।” यति भन्दै ग्लानि र विषादको भुंवरीमा परेको
 त्यस व्यक्तिले लामो सास फेरेर सन्तको मुखतिर हेन्यो ।
 सन्तलाई त्यसको मनःस्थितिप्रति दया लागेर आयो । उनले
 त्यसलाई संझाइदिने निश्चयले भने-“भाई: तिमिले राम्रो सोचन
 सकेका रहेनछौ । अहिले तिमिले ईश्वरप्रति जुन आक्रोश
 पोखेका छौ त्यसको लागि तिमिले प्रभुसंग क्षमा माग्नु पर्दछ ।
 हेर ! ईश्वरले त तिमिलाई दिनुसम्म दिएका छन् । यति राम्रा
 सगला हातपाउ दिएका छन् । हेर्न सक्ने आँखा, सुन्न सक्ने कान
 दिएका छन् । संसारमा कति अन्धा छन्, कति बहिरा । कति
 लङ्गडा छन्, कति डुन्डा । तिम्रो त यस्ता सशक्त हातगोडा
 रहेछन् । प्रत्येक व्यक्तिमा काम गर्ने शक्ति परमेश्वरले दिएका
 हुन्छन् । त्यस शक्तिको सदुपयोग गरेमा कोही पनि गरीब हुँदैन ।
 जब कर्मशक्तिको मानिसले अपव्यय गर्दछ अनिमात्र ऊ गरीब
 हुन्छ । तिम्रो गरीब भएको ईश्वरले गर्दा होइन, ईश्वरले दिएको
 अमूल्य साधन र शक्तिको सदुपयोग गर्न नजानेर हो । तिम्रो
 संकल्प जगाऊ, काम नगरी एकछिन पनि नवस्ने बानी वसाल ।
 यी सशक्त पाखुरीको काम लेउ । सीप सिक् । तिम्रो केही दिनमै
 धनी हुन्छौ । ईश्वरलाई त तिमिले कृतज्ञता जनाउनुपर्दछ ।
 कति चाहेर पनि हातले काम गर्न सक्तैनन् गोडाले हिड्न
 सक्तैनन्, आँखाले हेर्न सक्तैनन्, कानले सुन्न सक्तैनन् । तर
 तिम्रो सबै थोक गर्न सक्तछौ । ईश्वरले दिएको शक्ति र साधनको
 सदुपयोग मात्र गर । तिम्रो उँभो लाग्ने छौ । यसको लागि

तमीले अरुप्रति डाह राख्न छोडेर आफूमा निहित शक्तिको प्रयोग गर्ने गर्नुपर्दछ ।”

सन्तका वचनले त्यस मानिसको मनमा उत्थानको नयाँ उज्यालो भरिदिएका थिए । उसलाई जीवनको मर्म नै प्राप्त भएको अनुभव भयो । सन्तले बताएको बाटो हिँड्ने उसले निश्चय गर्‍यो । कर्मठतामा नै जिन्दगीको सफलता रहेछ भन्ने उसको समक्ष भयो । आफ्नो कर्मशक्ति जगाएर उसले केही दिनमा आफूलाई समुन्नतितर्फ अग्रसर तुल्यायो । त्यसवेला वित्तको समयमा बाटो विराएर अकर्मण्य र आहारिसे भएर समय विताउने गरेकोमा आफैँप्रति ग्लानि भइरहेको थियो, पछुतो भइरहेको थियो ।

प्रस्तुत मंत्रले “त्वयि नान्यथा ईतः अस्ति ” भनेर यस्तै कर्मशक्तिको जागरणतर्फ ध्यान आकृष्ट गरेको छ । जहाँ सीप छैन, दक्षता छैन, काम गर्ने लगन छैन, कामवाट बढी भन्दा बढी फुसंद लिएर मनोरञ्जनको नाममा समय र श्रमशक्तिको अपव्यय भइरहेको हुन्छ त्यहाँ प्रगति कसरी होओस् ? समुन्नति कतावाट आओस् ? नीतिवचनहरूले संझाइरहेका छन्—

सकल पदार्थ यहि जगमाहि

कर्महीन नर पावत नाहि ॥

कर्म कसरी गर्ने ? अब त्यसद्वारे साँच्चुछ । दोश्रो मंत्रको चौथो र अन्तिम चरणमा कर्म गर्ने कुशलताको वारेमा बताइएको छ । मंत्रको चौथो चरण भन्दछ—“न कर्म लिप्यते नरे ।” अर्थात् मनुष्यलाई कर्मको बन्धनले बाँध्न सक्तैन, लिप्त तुल्याउन सक्तैन ।

निरन्तर कर्म गदैरहेर पनि कर्मको बन्धनबाट पूण रूपले मुक्त रहन सकिन्छ । यसैलाई कर्म विज्ञान भनेर मानिएको छ । यस प्रकारको कर्मविज्ञानलाई प्राप्त गर्न ईश्वरार्पण बुद्धिले कर्म गर्ने अभ्यास बसाल्नु आवश्यक हुन्छ । यदि ईश्वरको सेवाको रूपमा निष्कृष्ण भावले कर्म गर्न सक्थ्यो भने प्रत्येक कर्म योग हुन्छ । कुशलता साथ लिप्तता नरहने गरी पछि बन्धन खडा हुन नसक्नेगरी गरिएको कर्म नै 'योग' बन्दछ, "योगः कर्मसु कौशलम्" न कर्म लिप्यते नेर" भनेर यस मंत्रमा यतैतिर इशारा गरिएको छ ।

मानिसको सम्पूर्ण प्रगति कर्ममा अवलम्बित छ । आजभन्दा भोलि, भोलि भन्दा पर्सी अगि बढ्न सक्ने वनौं भन्ने सोच्ने हो भने त्यसको निमित्त एकमात्र आधार कर्मशक्तिको अवलम्बन नै हुन्छ । अकर्मण्यको प्रगति संभव छैन । त्यसैले प्रगतिको लागि समुत्थानको लागि कर्मसर्वोपरि सहायक हुन्छ । मानौं प्रगति कसैलाई चाहिएन छ, समुन्नति अपेक्षित रहेनछ । जे छ त्यतिमै ऊ सन्तुष्ट रहेछ भने पनि जे छ त्यतिलाई नै कायम राख्न पनि कर्म नगरी हुँदैन । शरीर यात्रासम्म पनि कर्मकै अवलम्बनविना चल्दैन । त्यसैले कर्म त शरीरधारी यावत प्राणीहरूको निमित्त मूलभूत अवलम्बन नै हो । त्यो मूलभूत अवलम्बनलाई यस्तो कौशलसाथ गर्नु पर्‍यो जसमा पछि कर्म बन्धन खडा हुनै नसकोस् । त्यसै वारेमा यस मंत्रले प्रेरणा जगाइरहेको छ ।

कर्मले बन्धन कुन स्थितिमा पैदा गर्दछ ? विचार गरौं । जब जोवात्मा सकाम भावनाले ममता र आशक्तिमा जेलिएर

कर्म गर्दछ, त्यसवेला उसवाट हुने प्रत्येक कर्मले बन्धन खडा गर्दछ वास्तवमा जीवन भन्नु नै संस्कारहरूको सजीव रूप हो । आफ्ना कर्मले सिर्जिएका संस्कारहरूको संगालो नै कसैको जीवन हो । यस सृष्टिभित्र गरिएको सानो भन्दा सानो कर्म पनि यसै जाँदैन । त्यसले केही न केही संस्काररेखा कोरेरै छोड्छ । केही न केही फल दिएरै कुनै पनि कर्म सम्पन्न हुन्छ । त्यस्तो कर्मले सिर्जिने संस्काररेखा कहिलेकाहीँ कर्तालाई बाँध्ने खालको हुन्छ । कहिलेकाहीँ चाहीं कर्तालाई बन्धनमा नपारी लोककल्याणको दृष्टिले सहयोगी बनेर कर्तालाई उसको मुक्तिको निमित्त सहायता पुऱ्याउँछ । कर्मबाट पैदा हुने प्रत्येक संस्कारलाई, परिणामलाई मुक्तितिरै डोऱ्याउने मोक्षतिरै लैजाने तुल्याउनुमा यस मन्त्रको इशारा छ । “न कर्म लिप्यते नरे” ।

जीवात्मालाई बन्धनले तब घेर्न थाल्दछ जब ऊ परमात्माका वस्तुहरूलाई आफ्नो मान्न थाल्दछ । संसारका यावत् पदार्थहरू परमात्माका हुन् । हामी त तिनको सञ्चालनमा, प्रयोगमा निमित्त सम्म मात्र हौं । जस्तो कुनै मानिस खजाञ्ची छ । बैङ्कको सम्पूर्ण आर्थिक कारोवारमा उसको प्रत्यक्ष हात हुन्छ । दिनहुँ उ लाखौं करोडौं रूपैयाँ आफ्ना हातले चलाउँछ । तर उसको मनमा स्पष्ट भाव रहन्छ — यीसवै रूपैयाँ बैङ्कका हुन् । म त व्यवस्थाका लागि यिनलाई चलाउने मात्र हुँ । यी रूपैयाँ मेरा होइनन् । यस्तो निश्चल, निष्कपट भावले बैङ्कका रूपैयाँ बैङ्ककै सम्झेर काम गरुञ्जेल उसलाई कुनै अप्ठेरो पडैन, कुनै दोष लाग्दैन । उसको ईमान्दारीपूर्ण सेवाको कदरस्वरूप वरू

उसलाई पदोन्नति प्राप्त हुन्छ । तर जुन दिन उसले सोच्यो यसबाट अलिकति यताउता गरेर आफ्नो बनाउन पाए हुन्थ्यो, छलछाम गरेर आफ्नो निमित्त किन पाए हुन्थ्यो, त्यसैदिनदेखि उसलाई अनर्थले घेर्न थाल्दछ । उसलाई अपराधीको रूपमा लिइन्छ र जागीर जान्छ, दण्ड सजाय हुन्छ । सकाम कर्म र निष्काम कर्म यसैबाट छुट्टिन्छ । सकाम कर्म गर्ने प्रवृत्तिमा मानिसले आफ्नो सीमालाई, मर्यादालाई नै विसिएर प्रभुका वस्तुलाई पनि आफ्नो मानेर तिनमा आफ्नोपनको मोहर लगाउने कोशिस गर्दछ । अनि प्रकृतिको शाश्वत विधान अनुसार उसबाट अपराध भएको ठहर्छ । तरह तरहका अनर्थहरू आइ-पर्दछन् । त्यसैले उसलाई कर्मको दुष्परिणाम प्राप्त हुन्छ ।

मुनीमलाई त्यसवेलासम्म आपत्ति आउँदैन जुन वेलासम्म ऊ सबै रूपैयाँ पैसा सेठजीको हो भन्ने समझदारी राखेर आफू अलिप्त रूपले काममा प्रवृत्त हुन्छ । जुनदिन उसमा लोभको प्रवेश भयो र सेठजीको धनलाई आफ्नो धन ठानेर लप्पनछप्पन गर्न थाल्यो मुनीमजीको जीवनमा संकटका बादलले घेर्न थाल्दछन् । त्यसैले प्रत्येक वस्तु प्रभुको हो म त उहाँकै सेवाको निमित्त त्यसको प्रयोग गर्ने प्रयोक्ता मात्र हुँ भन्ने समझदारी राखेर लोकहितको भावनाले कर्म गर्दै जीवन जिउने मानिसले कर्मको बन्धनमा कहिल्यै पर्नुपर्दैन । यस्तै समझदार व्यक्तिलाई शाश्वत शान्ति, सुख र सन्तोषले वरण गर्दछ । भगवद्गीतामा भनिएको छ—जो युक्त छ, परमात्माको अनन्त महिमालाई संकेर उहाँप्रति आस्थावान बन्दै शुद्ध र निष्काम भावले कर्मको पल

सवै प्रभुमा नै अर्पण गरेर जीवन जिउँछ त्यसलाई नैष्ठिकी
शान्ति प्राप्त हुन्छ । जो चाहिँ अयुक्त छ परमात्माको सत्ताप्रति
आस्था राख्दै र संसारका स्वामीलाई केही अर्पण नगरी उनका
वस्तुलाई आफ्नो ठानेर ममत्वसाथ कर्मको फलको कामना राखेर
आशक्तिसाथ जिउँछ, त्यसले निश्चित रूपले बन्धनमा पर्नुपर्दछ ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥

भगवद्गीता ५।२१

मूल कुरा कर्मी होइन, कर्मयोगी बन्न यस मंत्रले प्रेरित
गरेको छ । प्रत्येक कर्म पूजा बन्न सक्तछ, धोग बन्न सक्तछ जब
हामी परमात्माप्रति सही निष्ठा राखेर अनासक्त भावले कर्म
गर्न जान्दछौं । कर्मले बन्धनमा पाली भन्ने भय मान्नुपर्दैन ।
परमात्मालाई सधैं ध्यानमा राखेर निष्काम भावले लोकहितको
लागि कर्म गर्ने गरे तिम्रो कर्मको अवलेप लाग्न सक्तैन । यही
शाश्वत आश्वासनसाथ दोश्रो मंत्रको शुभ सन्देश समाप्त हुन्छ ।

तेस्रो मंत्र

तेस्रो मंत्रमा आध्यात्मिक साधना नगर्नेहरूको गतिवारे
वताइएको छ ।

असुर्या नाम ते लोकाअन्धेन तमसावृताः

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥३॥

सरल अर्थ

एकथरी लो "हरू, जीवात्मा ले जन्म लिने जुनिहरू ज्ञान सूर्यको प्रकाश कहिल्यै नपुग्ने, सधैं अज्ञानरूप गाढा अन्धकारले भरिएका छन् । जो साधनाहीन भएर, आत्मविकास तर्फ रतिभर नलागी केवल शारीरिक सुखशयलमा मात्र अलमलिएर जीवन गुजार्दछन्, ती आत्मघाती हुन् । आत्महत्या गर्ने ती स्थूल बुद्धि हुनेहरू मरेर तिनै अन्धकारपूर्ण लोकहरूमा, तिनै जडतापूर्ण जुनिहरूमा जान्छन् ।

तात्पर्य

मनुष्य जीवन आत्मविकासको निमित्त हो । मनुष्य जीवनमा जे जति साधन र समय प्राप्त हुन्छ सबै आत्मविकासको निमित्त प्राप्त भएको हुन्छ । मानिससंग आज जे जति मंगलमय साधनहरू छन् तिनको अझ विकास उसले गनुपर्दछ । शरीरमा कर्म-शक्ति छ, मनमा संकल्पशक्ति छ, बुद्धिमा विवेकशक्ति छ यी सबै जीवन विकसित गर्नको लागि परमात्मा ले दिएका शक्तिहरू हुन् । मानिससंग भएको प्रत्येक साधनको केवल सदुपयोग मात्र हुनु पर्दछ, दुरुपयोग होइन । यो मानवजीवनको निमित्त निर्धारित गरिएको मर्यादा हो । शाश्वत अनुशासन हो । यस अनुशासनको, यस मर्यादाको परिपालन गर्ने मानिसलाई आत्मविकासको सुन्दर अवसर प्राप्त हुन्छ । ऊ समाजको निमित्त कल्याणकारी वनेर वाँच्छ र अन्तमा मुक्तिको भागी वनेर मरेर पनि वाँचिरहेको

हुन्छ । यस्ता साधकले दिव्यलोक प्राप्त गर्दछन् । यही आत्म-
कल्याणको बाटो हो ।

अर्को असुरताको लोक छ । यहाँ "अन्धेन तमसा वृताः"
"असुर्या नाम ते लोकाः" भनेर त्यही असुरहरूको लोकतिर
इशारा गरिएको छ । 'असुर' शब्दबाट ऋट् सुन्दा बुझिने पौरा-
णिक कथाहरूमा वर्णित लामा दाहा, भयङ्कर मुख र आँखा,
डरलाग्दो कपाल भएका असुरहरूलाई यहाँ संक्षिप्तपद्धति । अनु-
हारले अतन्त राम्रो भएर पनि मानिस असुर हुन सक्छ ।
असुरको अर्थ हो असु भनेको प्राण, त्यसैमा सबै रमिरहने ।
केवल प्राणभरणलाई नै सर्वस्व संझिने, शरीरको मोटाई र तन्दु-
रस्तीलाई मात्र सर्वस्व ठानी तपस्याहीन, संयमहीन, मर्यादाहीन
जीवन जिउने र मानसिक विकास, बौद्धिक समुन्नति, आध्या-
त्मिक समुत्थान जस्ता सारभूत पक्षहरूको मूल्य नै नसंझिने
"शरीरमानव"लाई नै 'असुर' भनेर साधनाशास्त्रहरूले मानेका
छन् । जहाँ तपस्या, सहिष्णुता हुँदैन, असहिष्णुता र रागपूर्ण
पूर्वाग्रह र अशान्ति हुन्छ । अज्ञान, कलह, शंका, बलेश जस्ता
विकृतिहरूको गाढा कालिमाले छोपेको हुन्छ । जो आफैलाई
मान्ने, सताउने, यातना दिने आत्महाहरू छन् तिनले त्यस्तै
लोकमा, त्यस्तै जुनिमा पुग्नुपर्दछ ।

आत्मज्ञा भनेर कसलाई संझ्ने ? आत्महा त्यो हो जसले
मुक्ति, कैवल्य, निर्वाण, मोक्ष जस्तो पूर्णतम सुख र शान्तिको
शाश्वत स्थान प्राप्त गर्न मनुष्य बनेर आएको आफ्नो
आत्मालाई अज्ञानमय बाटोमा लगेर, आत्मविकासविरुद्ध

दुष्कर्मतिर प्रेरित गरेर पछि तल फर्नुपर्ने, बन्धनमा पर्नुपर्ने भयावह स्थितितिर डोऱ्याइरहेको हुन्छ त्यही आत्मघाती हो, आत्महा हो ।

हात त चिम्पेञ्जी, ढेडु, वनमान्छे, वानरलाई पनि प्राप्त छन् परन्तु विवेकसाथ आफूभन्दा पछि परेकाहरूको लागि मद्दतको कार्य गरिदिने हात केवल मानिसले पाएको छ । अरूको आँशु पुछ्छिदिन अगि सर्ने हात केवल मानिसलाई प्राप्त छन् । मन त पशुपंक्षी, कीटपतंगसंग पनि छ परन्तु अरूको भलो चिताउने मन केवल मानिसलाई प्राप्त छ । आँखा त सबै प्राणीलाई प्राप्त छन् तर अरूको आँशु देख्दा दयाले आँशु वगाउने आँखा केवल मानिसलाई प्राप्त छन् । शब्दको, ध्वनिको, आदा-जको ओ-आपनो विशेषता राख्ने एक खालको बोली सबै प्राणीलाई प्राप्त छ तर कसैको जलिरहेको हृदयमा अमृतको सेचन गरिदिन सक्ने कल्याणकारी वाक्शक्ति केवल मनुष्यलाई प्राप्त छ । यी सबै ठूला ठूला कुरा मानिसलाई किन प्राप्त भएका ? किनभने मनुष्यजीवन त मुक्तिको द्वार हो । पशुले गरे जति मात्र गरेर मानिसलाई पुग्दैन । खानको लागि बाँचेर मानिसलाई पुग्दैन । उसले त बाँच्नका लागि खानु छ । जीवनलाई सुन्दर, शान्तिमय, सेवामय बनाउँदै अन्तमा पूर्णतम प्रभुलाई प्राप्त गर्नुछ । त्यसैले मानिसको लक्ष्य ठूलो भएकोले साधन पनि उसलाई परमात्माले त्यस्तै ठूला दिनुभएकोछ । अरू प्राणीलाई प्राप्त नभएका साधन प्रदान गरेर परमात्माले गरेको असीम कृपाप्रति मानिसले समझदारी र कृतज्ञता राख्नुपर्दछ र तिनको

सदुपयोग गर्नुपर्दछ । केवल सदुपयोग, दुरुपयोग होइन ।

जब यी कल्याणकारी साधनहरूको दुरुपयोग गरेर मानिस शुभसंकल्प लिने मनले अशुभ-संकल्प लिन थाल्दछ, अरुको आँशु पुछ्छिदिन सक्ने हातले अरुको हानि नोक्सानीको काम गर्न थाल्दछ, अरुको हृदयमा अमृतको सेचन गर्न सक्ने वाणीले जब अरुको हृदयमा आघात पार्न थाल्दछ अनि मानिस 'असुर' बन्न पुग्दछ । त्यसरी अरुलाई सताउने कामवाट अरुको होइन स्वयं सताउनेकै अहित भइरहेको हुन्छ । त्यस्तै मानिस 'आत्महा' हुन्छ, आफैलाई सताउने हुन्छ । त्यस्ता मानिसलाई प्राप्त हुने अज्ञानको अन्धकारले ढाकिएका जडतापूर्ण लोकहरूलाई, जुनिहरूलाई लिएर यस मंत्रमा 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः' भनिएको छ र आफूसित रहेको परमात्माको कृपास्वरूप प्राप्त हुन आएको कल्याणकारी शक्ति र साधनको दुरुपयोग गरेर आफ्नै अहित गर्नेहरूलाई यहाँ "आत्महनो जनाः" भनिएको छ ।

चौथो मंत्र

चौथो मंत्रमा परमात्माको स्मरण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने उहाँका विशेषताहरूको परिचय दिइएको छ ।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति

॥४॥

सरल अर्थ

परमात्मा अचल हुनुहुन्छ । उहाँ यताउता हिंडुल् गर्नुहुन्न, आपनै दिव्य धाममा विराजमान रहनुहुन्छ । परन्तु आपनै ठाउँमा नित्य अवस्थित रहेर पनि उहाँ मनभन्दा पनि द्रुत वेगले यत्रतत्र पुगिरहेको हुनुहुन्छ । परमात्मालाई हिडिरहेका बेला भेट्ने शक्ति सम्पूर्ण देवताहरूमा पनि छैन । परमात्मा आफू एकै ठाउँमा बसी बसी अरू दगुरिरहेकाहरूलाई उछिनिदिनुहुन्छ । परमात्माबाटै शक्ति पाएर वायु आदि देवताहरू प्राणीहरूको हितको लागि जलवृष्टि आदि गराउन सफल हुन्छन् ।

तात्पर्य

यस मंत्रले परमात्माको अनन्त शक्तिसम्पन्न स्वरूपको परिचय दिएको छ । सर्वप्रथम अनन्त-अनन्त रूपमा प्रकट हुने गरेता पनि परमात्मा एकै हुनुहुन्छ भन्ने सारभूत कुरा यहाँ बताइएको छ । भगवान्का अनेकौं रूप हुन्छन् तर पनि भगवान् एउटै हुनुहुन्छ । भगवान्लाई अनेक ठान्नु पारमार्थिक पथका उपासकहरूका लागि उपयुक्त हुँदैन । सूर्यले आफ्ना लाखौं करोडौं किरणहरूबाट जगत्को निमित्त प्रकाश र ऊर्जा दिन्छन् । परन्तु ती सबै किरणहरूका प्रकाशदाता, ऊर्जादाता सूर्य नारायण एउटै छन् । चन्द्रमाले आफ्ना असंख्य किरणहरूद्वारा सन्तप्त प्राणीहरू र वृक्षलता वनस्पतिहरूलाई अमृतमय पोषण प्रदान गर्दछन् तर चन्द्रमा स्वयं एउटै छन् । त्यसैगरी आफ्ना अनन्त असंख्य

विभूतिहरूद्वारा विश्वसञ्चालन गर्दै रहेर पनि परब्रह्म, परमात्मा, भगवान् एउटै हुनुहुन्छ । भगवान् भन्नुहुन्छ—“म यौटै सत्य भै फुर्छु गरी नानाथरी रचना । हजारौं रूप छन् मेरा म नै कल्कन्छु ती सबमा । (समर्पणवाट)

भगवान् अनन्तशक्तिसम्पन्न हुनुहुन्छ । त्यसैले उहाँको गति अनन्त छ, असीम छ । उहाँ वसी वसी सबै ठाउँमा पुग्नुहुन्छ । उहाँलाई कहीं पुग्न गोडा चाहिँदैनन् । केही गर्न हात चाहिँदैनन् । केही सोच्न मन चाहिँदैन । वेदस्तुतिमा श्रुतिहरू भन्दछन्—“प्रभो ! हजूर स्वयं इन्द्रियनिरपेक्ष रहेर पनि सम्पूर्ण कारुण्यशक्तिहरूका स्वामी हुनुहुन्छ । जहाँ पनि पुग्न र जे काम पनि गर्न सक्नुहुन्छ । हजूरको शक्तिद्वारा क्रियाशील बनेका देवताहरू हजूरकी शक्तिरूपा प्रकृतिको सहारावाट आवश्यक वस्तु प्राप्त गर्दछन् र हजूरलाई नै समर्पण गरेर प्रसादको रूपमा ग्रहण गर्दछन् । हजूर सम्पूर्ण दिव्यशक्तिहरूको नित्यनिकेतन हुनुहुन्छ ।

“त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधर—
स्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः ॥”

यसरी देवताहरूका पनि शक्तिस्रोतको रूपमा परमात्माको प्रतिपादन गरेर यस मन्त्रले जीवमात्रलाई आफूमा म कर्ता हुँ भन्ने भाव आसन नदिइ प्रभुको अनन्त-शक्तिको, असीम गतिको, असंख्य विभूतिहरूको सम्मान गर्दै निरभिमान भएर कृतज्ञ भावले प्रभुसेवाको रूपमा कर्म गर्ने प्रेरणा दिएको छ ।

आजको संसारमा सबैभन्दा बढी गति भएको वस्तु भनेर केलाई लिने ? रेल, मोटर, हवाईजहाज ! यी सबैभन्दा पनि रकेट त कताकता गति भएको वेगिलो हुन्छ । तर यी सबैको वेगभन्दा पनि मनको वेग त अझ बढी तेजिलो हुन्छ । यी चाँडो-भन्दा चाँडो दगुनै यानहरूलाई पनि कहीं पुग्न समय लाग्दछ । परन्तु मनलाई त कहीं पुग्न समयै लाग्दैन । मानिस शरीरले आफ्नै घरको कोठामा बसिरहेको होओस् तर मनले ऊ सारा संसार चहारेर क्षणभरमै घर फर्किरहेको हुन्छ । हातगोडा सम्म पनि चलाइरहनु पर्दैन । मनले वर्षादसी छिनमा विश्वयात्रा गराइदिन्छ । त्यस्तो संसारका सम्पूर्ण गतिमान पदार्थहरूलाई अकल्पनीय रूपमा उछिन्न पुग्ने द्रुतगामी मनको पनि परमात्माका सामु केही लाग्दैन । त्यसले पनि परमात्माको गति त अगम रहेछ भनेर हार खाएर फकिनुपर्दछ । त्यही हालत वाणीको छ । परमात्माको गति आँकन मनले र स्वरूपको वर्णन गर्न वाणीले हरेस खानुपर्दछ । मन र वाणी दुवै परमात्माको अनन्त गति र असीम स्वरूपको तामु हरेस खाएर फकिन बाध्य हुन्छन् । “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” श्रुतिहरूले परमात्माको अनन्त गरिमालाई यसरी गाएका छन् । मनमात्र हैन, बुद्धि, चित्त कसैको पनि पहुँच परमात्मामा हुँदैन । असीमलाई ससीमले कसरी भेट्ने ? व्यापकलाई व्याप्यले कसरी भेट्ने ? महासागरलाई तलाउले कसरी आँकने ? मनमा संकल्प विकल्पको शक्ति भर्ने, बुद्धिमा विवेकशक्ति दिने प्रभु नै हुनुहुन्छ ।

देवताहरूमा रहेका दिव्यशक्तिहरू भगवान्द्वारा नै दिइएका हुन् । अनि मन, बुद्धि, चित्तले प्रभुलाई कसरी जान्ने ? देवताहरूले प्रभुको अनन्ततालाई कसरी पाउने ? “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” । जसले सबैमा जान्ने शक्ति प्रदान गरेको छ उसलाई सम्पूर्ण रूपमा कसरी जान्ने ? सृष्टिको अंग अंग जसद्वारा परिचालित छ, उसको अनन्त शक्तिको महिमालाई स्वीकार गरेर, अनेकभिन्न व्याप्त रहेको एक भगवत्सत्तालाई सम्मान गरेर विनम्र भावले, सेवाको भावले शुभ कर्म गर्दै निरभिमान बनेर जिउन यस पावन मंत्रले इङ्गित गरेको छ ।

पाँचौं मंत्र

पाँचौं मंत्रमा चौथो मंत्रद्वारा प्रकाश पारिएको परमात्माको विशेषताको बारेमा नै प्रकारान्तरले प्रतिपादन गरिएको छ ।
 “तदेजति तन्नैजति तछूरे तद्वदन्तिके
 तदन्तरस्थ सर्वस्य तदु सर्वस्थास्य बाह्यत” : ॥५॥

सरल अर्थ

परमात्मा हिंडुल गर्ने चल पनि हुनुहुन्छ, उहाँ हिंडुल नगर्ने अचल पनि हुनुहुन्छ । उहाँ परभन्दा पर र त्यसैगरी वरभन्दा वर पनि हुनुहुन्छ । यस सम्पूर्ण सृष्टिभित्र पनि परमात्मा नै हुनुहुन्छ र यस सम्पूर्ण सृष्टिभन्दा बाहिर पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ ।

तात्पर्य

गतिशील पनि र अचल पनि हुनु, पर पनि र वर पनि हुनु, भित्र पनि र बाहिर पनि हुनु यी परस्पर विरुद्ध लक्षणहरू

हुन् । परन्तु भावान् असंख्य विरुद्ध-लक्षणहरूका एकै समयमा आश्रय रहन सक्नुहुन्छ । भौतिक जगत्मा जो टाढा हुन्छ त्यो नगीच हुँदैन, जो नगीच हुन्छ त्यो टाढा हुँदैन । जो भित्र हुन्छ त्यो बाहिर हुँदैन, जो बाहिर हुन्छ त्यो भित्र हुँदैन । तर परमात्मामा एकै समयमा यी सबै विशेषताहरू रहन्छन् । भगवान् अनन्तशक्तिका केन्द्र हुनुहुन्छ । उहाँ सबै कुरा देख्नुहुन्छ, सुन्नुहुन्छ, जान्नुहुन्छ । सबै कालमा हुनुहुन्छ । सबै ठाउँमा हुनुहुन्छ । यसरी परमात्माको अनुभूति नहोउज्जेल मानिसले आत्मविकासको द्वार नै फेना पार्न सकिरहेको हुँदैन । सबैका हितैषी, सबैका आश्रय, सबैका बन्धु, सर्वेश्वरसर्वात्मा, प्रभुप्रति प्रेम र आस्था विकसित भएपछि नै जीवात्माको सही ढङ्गबाट आत्मविकासको ढोका खुलिरहेको हुन्छ ।

मेरो जीवन समाजका लागि कल्याणकारी बन्न सकोस् भन्ने भाव हृदयमा जागृत हुनु परमात्माप्रतिको प्रेमको उदयभएपछि मात्र सम्भव हुन्छ । नत्र व्यक्तिगत स्वार्थले, ममत्व र मोहले अन्धकारमय आवरण खडा गरेर मानिसका आँखा छोपिरहेको हुन्छ । सबैका परमाश्रय प्रभुको भावना जसका जीवनमा विकसित भयो उसको जीवनमा सेवा भावनाको पावन धारा प्रवाहित हुन्छ । आफूसँगै बाँचिरहेका, आफूभन्दा पछि परेका असंख्य प्राणीहरू त्यस्ता साधकका लागि स्वयं परमात्माका प्रतिनिधि बनेर देखापर्दछन् । तिनको सेवामा उसलाई साक्षात् सर्वेश्वरको सेवा अनुभव हुन्छ । विपत्तिमा परेका जीवहरू उसका लागि स्वयं शिव नै प्रतीत भइरहेका हुन्छन् । जीवको सेवा नै

शिवको सेवा बनिरहेको हुन्छ । यो सौभाग्य तिनैलाई प्राप्त हुन्छ जसमा परमात्माप्रति प्रेम छ, भक्ति छ, भावना छ ।

यस मंत्रमा परमात्माको जुन विशेषताहरू बताइएका छन्— तीसंग साधनाका स्तरको ठूलो सम्बन्ध छ । भगवान् निर्गुण रूपमा पनि हुनुहुन्छ सगुण रूपमा पनि । निर्गुण रूपमा निश्चल, निर्विकल्प ब्रह्म बनेर विराजमान रहने परमात्मा नै सगुण रूपमा प्रेमी भक्तहरूको आकांक्षा अनुरूप प्रेमविग्रह धारण गरेर दर्शन दिन आउनुहुन्छ । भक्तको कार्य सम्पन्न गर्न चल रूपले विचरण गर्नुहुन्छ । साधनाहोन मलीन हृदय हुनेहरूका लागि परमात्मा सधैं टाढा हुनुहुन्छ । तर साधनासम्पन्न निर्मल हृदय हुनेहरूका लागि उहाँ अति नजीक हुनुहुन्छ । सधैं सुलभ हुनुहुन्छ । भगवान् भगवद्गीतामा भन्नुहुन्छ—जो मलाई सर्वत्र देख्दछ, र सर्व वस्तुलाई मैमा अनुभव गर्दछ, त्यसको लागि म कहिल्यै दुर्लभ हुन्न र मेरो लागि त्यो कहिल्यै टाढा हुँदैन ।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

जसको मनमा शुभेच्छा जाग्दछ मेरो जीवनमा आत्मविकासको विहानी आओस् भनेर उसले विश्वपिता परमात्माप्रति आस्थाको विकास गर्नु आवश्यक हुन्छ । अन्तरङ्ग शक्ति, बहिरङ्ग शक्ति र तटस्थ शक्ति गरी तीनथरी शक्तिको विकासद्वारा परमात्माले यस विशाल सृष्टिको संरचना र सञ्चालन गर्नुभएको छ । हामी सबै त्यसैभित्र जीवन गुजारिरहेका हुन्छौं । यसरी विचार गर्दा

हाम्रो दायाँ, बायाँ बाहिर, भित्र, वरपर सर्वत्र, जताततै परमात्माकै अनन्त शक्तिको विस्तार क्रियाशील छ । यसै तथ्य-
तिर पाँचौं मंत्रले अन्तर्दृष्टि जागृत गरेको छ ।

छैठौं मन्त्र

चौथो र पाँचौं मंत्रहरूमा परमात्माको विशेषतावारे प्रकाश पारियो । छैठौं मंत्रमा त्यस्ता परमात्मालाई यथार्थ रूपले जान्ने महात्मा, सन्त, सन्तपुरुषको बारेमा बताइएको छ ।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति
सर्वभूतेषु चात्मनं ततो न विजुगुप्सते ॥६॥

सरल अर्थ

जो मानिस सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई परमात्मामा नै देख्दछ र सम्पूर्ण प्राणीहरूमा परमात्मालाई नै देख्दछ, त्यस्तो मानिसले त्यसरी सबैमा परमात्मालाई र परमात्मामा सबैलाई देख्ने हुनाले कसैप्रति घृणा गर्दैन ।

तात्पर्य

परमात्माको उपासनाका स्तरहरू हुन्छन् । उच्चतम स्तरको उपासना, मध्यम स्तरको उपासना र निम्नस्तरको उपासना । जहाँ उपासना केवल मूर्ति, मठ-मन्दिर र अन्य स्थूल प्रतीक-हरूमा सीमित हुन्छ, जहाँ आकृतिविशेष, मूर्तिविशेष र स्थूल प्रतीकविशेषमा गरिएको पूजापछि उपासना पूरा भएको मानिन्छ त्यो प्राकृत अथवा निम्न कोटिको उपासना हो । केवल

पूजाकोठामै उपासना सीमित हुन्छ, बाहिर निष्कनासाथ संकीर्णताले घेर्दछ, न भगवद्भक्तहरू न अन्य प्राणीहरू कसैप्रति सेवा छैन, सहानुभूति छैन, करुणा छैन त्यो निम्नकोटिको, तल्लोस्तरको उपासना हुन्छ । भागवतको भाषामा यस्तो भक्तलाई प्राकृत भक्त भनिएको छ-

अर्चाया मेवहरये पूजां यः श्रद्धयेहेते

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥

श्रीमद्भागवत ११।२।४७

जो भगवान्मा प्रेम राख्दछ, भगद्भक्तहरूसंग आत्मीयता-साथ मैत्रीको भाव राख्दछ, अवूरुहरू, अज्ञानीहरूमा कृपाको भाव राख्दछ र भगवान् तथा भगवद्भक्तहरूमा द्वेष राख्नेहरू-र आफ्नै पनि अहित चिताउनेहरूप्रति उपेक्षाको दृष्टिले हेर्दछ, त्यस्तो उपासक मध्यम कोटिको हुन्छ ।

ईश्वरे तदधीनेषु वालिशेषु द्विषत्सु च

प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥

श्रीमद्भागवत ११।२।४६

अब उत्तम कोटिका उपासकहरू कस्ता हुन्छन् त्वसवारे विचार गरौं । उच्चकोटिका, प्रथमकोटिका उपासकहरू सम्पूर्ण प्राणीहरूमा भगवद्भावना राख्दछन् र सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई सर्वात्मा भगवान्मै देख्छन् । त्यस्तालाई उत्तम भागवत भन्दछन्, उच्चकोटिका उपासक भन्दछन् ।

सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥

श्रीमद्भागवत ११।२।४५

यस्ता साधकहरूको निम्ति सम्पूर्ण प्राणीहरू भगवद्रूप हुन्छन् । उनीहरू घृणा होइन सेवा र सहानुभूति राख्दछन् । द्वेष होइन प्रेम र सद्भावना राख्दछन् । दीनदुःखीहरूको सेवा नै उनीहरूको निम्ति भगवत्सेवा हुन्छ । यस मन्त्रमा सर्वात्म-भाववाट संस्कारित प्राणीमात्रमा समभाव वर्तिने महाभागवतको परिचय दिइएको छ ।

एउटा सच्चा सन्तको उदाहरण यहाँ संजो । सन्त एकनाथ गङ्गोत्रीवाट जल लिएर दक्षिणभारतको रामेश्वर मन्दिरमा भगवान्लाई जल चढाउने शुभ संकल्पले अगि बढ्दै हुनुहुन्थ्यो । प्रयाग तगीचको एउटा वगरको वालुवामा प्रचण्ड गर्मीले गर्दा प्यासले छट्पटाइरहेको एउटा गदहालाई उहाँले देख्नुभयो । सन्त एकनाथको कोमल हृदयले त्यस प्यासा प्राणीको अन्तर्मनको पुकारमा भगवान् श्री रामेश्वरकै पुकार अनुभव भयो । उहाँ जल लिएर त्यस दुःखी प्राणीको प्यास मेटाउन अगि सन्नुभयो । संगैका तीर्थयात्रीहरूले आश्चर्य प्रकट गर्दै भने- “सन्तजो ! कहाँ भगवान्लाई अर्पण गर्न त्याएको तीर्थजल ! कहाँ यो नीच प्राणी गदहा । यसरी तीर्थजल खेर फाल्नु उचित होला र ?”

सन्त एकनाथले भन्नुभयो-- "भाई हो ! आत्माको रूपमा सम्पूर्ण प्राणीमा प्रभुको निवास हुन्छ । सर्वात्मा प्रभुलाई सेवा पुऱ्याउन चाहने मानिसले करुणा, सेवा र सहानुभूतिलाई नै प्रभुको भक्ति मान्न सक्नुपर्दछ । मैले गदहाको यस आर्त पुकारमा प्रभुको नै पुकार सुनिरहेको छु । विश्वात्मा प्रभुको साक्षात् सेवाको यस्तो उत्तम अवसर छोडेर केवल चलनचल्तीको लागि मात्र चिन्तित हुनु राम्रो हुँदैन । यस आर्त पुकारको समाधान गरि-
दिएर जुन जल बाँकी रहला त्यो अक्षपवित्र जल हुने छ । त्यसै-
वाट रामेश्वर प्रभुको अभिषेक गरूला ।"

सन्तको हृदयदेखि व्यक्त भएको विचार सुनेर सबैको चित्त बुझ्यो । दुःखी प्राणीको दुःखनिवारणवाट सबैको मनमा सन्तोषको अनुभव भइरहेको थियो । उनीहरूले द्विगुणित उत्साहले बाँकी तीर्थयात्रा पूरा गरेर श्रीरामेश्वरको मन्दिरमा गई भगवानलाई जल चढाए । दीन दुःखीको सेवा नै प्रभु-
सेवाको सर्वोपरि साधन हो भन्ने सत्शिक्षा उनीहरूलाई सन्त एकनाथको प्रेरणाले प्राप्त भयो ।

सेवाभावना सञ्जीवनी हो । हिन्दूधर्म संस्कृतिमा नवजीवन ल्याउन सेवासञ्जीवनीको संस्पर्श यसमा हुनु अत्यावश्यक छ । जवदेखि सेवाभावप्रति हिन्दूसमाजमा विमुखता आयो तबदेखि नै यसमा शिथिलता आउन शुरू भएको पाइन्छ । हामी समाजका असंख्य पछि परिरहेका प्राणीहरूप्रति घृणाको भाव राखेर परमात्माको सेवा गर्न सक्दैनौं । जव घृणा, द्वेष

र पृथक्ताको भाववाट माथि उठेर सद्भावना, सेवा र करुणा-
वट अनुप्राणित हुन सफल हुन्छौं अनि हामी परमात्माको
द्वारमा पुग्छौं ।

यसरी छठौं मंत्रमा सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई परमात्माकै रूपमा
देख्ने साधक घृणा, द्वेष जस्ता मनोवृत्तिहरूवाट माथि पुग्ने
कुरा वनाइयो । मंत्रको अर्थ गर्दा 'आत्मन्येव'को अर्थ आफैमा
भन्ने गर्ने पनि टीकाकारहरू छन् । विशेषगरी अद्वैत दर्शन
अनुसार आत्माको अर्थ यस प्रकार हुन्छ । त्यसरी अर्थ गर्दा
“जसले आफैमा सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई देख्दछ” भन्ने अर्थ यस
मंत्रको हुन्छ । वास्तवमा यथार्थ रूपमा हेर्दा जसले आफूलाई
चिन्दछ त्यसैले संसारलाई चिन्न सक्दछ । किनभने आफूभित्र
जेजस्ता मूल इच्छा र आकांक्षा अन्तर्निहित हुन्छन्, त्यस्तै नै
मूल इच्छा र आकांक्षा अरूमा पनि हुन्छन् । आफूलाई अनुकूल
कुरा मन पर्छ प्रतिकूल कुरा मन पर्दैन । सबै प्राणीमा यो समान
रूपले लागू हुन्छ । सबै नै प्रतिकूलवाट पर हुन चाहन्छन् : अनु-
कूललाई आफ्नो बनाउन चाहन्छन् । दुःख सबैलाई अप्रिय हुन्छ ।
सुखका सबै इच्छुक हुन्छन् । यसरी दुःखसुखप्रति सबैको संवेदन-
शीलता समान रूपले रहन्छ भन्ने सत्यको अनुभव भएपछि
मानिस कसैप्रति घृणा नगर्ने, द्वेष नगर्ने समदर्शी हुन्छ । अरू-
लाई दुःख दिने काम ऊ कहिल्यै गर्दैन । किनभने आफूलाई हुने
संवेदना जस्तै अरूलाई पनि हुन्छ भन्ने उसले बुझेको हुन्छ ।
‘ततो न विजुगुप्सते’ भन्ने वाक्यले धेरै गंभीर कुरातिर इशारा
गरेको छ । त्यस्तो समदर्शी बनिसकेको साधक आकृतिगत, वग-

गत, जातिगत कुनै पनि आधारमा घृणामूलक सोचाई राख्दैन । प्राणिमात्रमा समभाव राखेर सद्भावना, सेवा, सहानुभूति र करुणा जस्ता उच्च भावनात्मक मूल्यहरूद्वारा ऊ परिचालित हुन्छ । अरुको सुखदुःख नै उसको आफ्नो सुखदुःख हुन्छ ।

एकजना सन्त कुनै गाउँको बाटो गरी कतै गइरहेका थिए । सन्तको आगमनमा गाउँलेहरूलाई असाधारण खुशी भइरहेको थियो । उत्साहसाथ गाउँलेहरूले उनको स्वागत गरे । उनको समक्ष जिज्ञासा राखियो । गाउँलेहरूको जिज्ञासा थियो— “सन्तजी ! सुख सबैलाई चाहिएको छ । तर कसैलाई प्राप्त चाहिँ हुँदैन । किन ?”

सन्तले जवाफ दिए—“मानिसले सुखको बाटो नै विराएको छ । आफूमात्र सुखी हुँ भन्ने धारणाले मानिसलाई साँचो सुखको द्वारमा पुग्न दिँदैन । किनभने मानवको आफ्नो प्रकृति अनुसारको धारणा त्यो होइन । ईश्वर सबैका हितैषी छन् । मानिस पनि उनै परमपिता परमात्माको अंश भएकोले सबैप्रति हितचिन्तन गर्नु उसको प्रकृतिप्राप्त गुण हो । तर त्यसको विरुद्ध मानिस आफूमात्र सुखी बन्ने संकीर्ण लालसा लिएर हिँडिरहेको हुन्छ । यस प्रकारको लालसाले उसलाई सुखी बना दिँदैन । साधनसम्पन्न ऊ होला त्यो अर्कै कुरो हो । तर साधनहरूको आधारमा सुख हुँदैन । सुख त आन्तरिक कुरा हो । त्यो आत्मविकाससंगै विकसित हुने एउटा अन्तर्वृत्ति हो । बाह्य साधनको भरमा सुखको आशा गर्नु आशामात्र हुन्छ । सेवा, सद्भावना, सहानुभूति जस्ता आन्तरिक सद्गुणहरूको विकास

नंभई मानिसले सुखको वाटोमा लाग्नै जानेको हुँदैन ।”

गाउँलेहरू तन्मय भएर सुनिरहेका थिए । महात्मा ले प्रसङ्गको उपसंहार गर्दै भने—“भाइ हो !

ग्रन्थ पन्थ सब जगतके वात बतावत दोय

दुख दीने दुख होत है सुख दीने सुख होय ॥

अर्थात् संसारका सबै सत्शास्त्रहरूले, सबै साधनामार्गहरूले दुई कुरा भनेका छन् यदि दुख चाहिएको हो भने अरूलाई दुख दिनुपर्दछ, सुखको अपेक्षा हो भने अरूलाई सुख पुऱ्याउनुपर्दछ । अरूलाई सुख दिनेले सुख पाउँछ, अरूलाई सताउने गर्‍यो भने दुःखको विऊ रोप्ने काम हुन्छ । जहाँ घृणा र विद्वेषको वृत्तिवाट मानिस माथि उठिरहेको हुन्छ, त्यहाँ परपीडनको सम्पूर्ण मनो-वृत्ति नै हट्दछ । मानिसमा परहित चिन्तनको शुभभावना प्रबल भएर आइरहेको हुन्छ । अनि आन्तरिक सन्तोष बढ्दै जान्छ, जीवनमा केही गर्न पाइयो भनेर मनमा विलक्षण प्रसन्नताको उदय हुन्छ । यसैवाट मानिसलाई सुखको द्वारमा पुग्ने वाटो मिल्दछ । आफैंमा सीमित रहने सुख शयलले मानिसलाई कहिल्यै पनि स्थायी सुख दिन सक्दैन । तर जब अरूको भलाई हुने कार्य मानिसवाट हुन्छ अनिमात्र उसको जीवनको सही कर्तव्यको शुभारंभ हुन्छ र मानिसलाई स्थायी सुखको वाटो मिल्दछ । सन्तको सदुपदेशले गाउँलेहरूलाई ज्ञानको उज्यालो मिलिरहेको थियो ।

“ततो न विजुगुप्सते” सबमा आफैंलाई र आफैंमा सबैलाई देख्न सक्ने आध्यात्मिक अनुभूतिमा पुगेपछि मानिस भेदभाववाट

माथि उद्दछ । ऊ बुद्धदण्ड-सवैमा महत्त्वाकांक्षा हुन्छ । आत्म-
 सम्मानमा आघात पर्दा आफूलाई दुःख अनुभव भएकै सवैलाई
 दुःख अनुभव हुन्छ । पुरुषलाई पनि हुन्छ, स्त्रीलाई पनि हुन्छ ।
 ठूलो जातकालाई पनि साना जातकालाई पनि हुन्छ । जीवनका
 मूलभूत कुराहरूमा सवैको वनोट एकै प्रकारको हुन्छ । त्यसैले
 सम्मानपूर्ण जीवन जिउने, सुखपूर्वक वांछने आकांक्षाहरू
 सवैमा बराबर हुन्छन् । यस सत्यको अनुभव नगरी मानिस
 सामाजिक प्राणीको तहमा पुगेर आफ्नो गरिमामय जीवन-
 स्तरलाई प्राप्त गर्न सकिरहेको हुँदैन । वास्तवमा शुद्ध
 चित्तले भगवान्को उपासना गर्न सकेमा, सच्चरित्र बन्न
 सकेमा, सामाजिक हितको लागि सेवा पुऱ्याउन सकेमा
 महान् वन्न नसक्ने मानिस कुनै हुँदैन । भिल्लजातकी
 सामान्य महिला आध्यात्मिक जगत्कै निम्ति प्रेरणादात्री
 भक्तिमती साध्वी शवरा वन्न सक्तछिन् । सार्की कुलका सामान्य
 पुरुष प्रेरक भक्तिसाहित्यका स्रष्टा सन्त रैदास वन्न सक्तछन् ।
 आध्यात्मिक समुन्नतिको पथमा अग्रसर वन्न सकेमा धृणा र
 भेदभावका सम्पूर्ण पखाल ताडेर मानिसमा आत्मविकासको
 अलौकिक स्वर्णिम आलोक प्रवेश हुन्छ ।

सातौं मंत्र

सातौं मन्त्रमा सवैमा प्रभु श्रीहरीको दर्शन गर्ने आफ्नै आत्माको
 अनुभूति गरेर सन्तताको अनुभूतिमा पुग्न सकेमा जुन स्थिति
 प्राप्त हुन्छ त्यसवारे बताइएको छ ।

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

सरल अर्थ

जुन अवस्थामा परमात्माको व्यापक स्वरूपलाई यथार्थ रूपले जानिसकेको साधकको लागि सम्पूर्ण प्राणीहरू परमात्ममय बनिरहेका हुन्छन्, त्यो अवस्थामा प्राणीमात्रमा एउटै परमात्माको अनुभूति गर्ने साधकको लागि केको शोक र मोह हुन्थ्यो र ?

तात्पर्य

एकत्वको दृष्टिले एउटै परमात्मसत्ताको सर्वत्र अनुभूति गर्ने प्रेरणा यस पावन मंत्रले दिएको छ । साथै आफ्नो आत्मकै रूपमा प्राणीमात्रका आत्मालाई देख्ने उच्चतम स्थितितर्फ अगि बढ्न यसले प्रेरित गरेको छ । यसरी सर्वत्र एकत्वको अनुभवगर्ने मानिस शोक र मोहबाट माथि उठ्छ ।

जीवलाई शिवमा पुनर्वाट रोक्ने तीनवटा दोष छन् । ती हुन् मल, विक्षेप र आवरण । तीमध्ये विक्षेप र आवरणको निवारणतर्फ यस मंत्रमा विशेष जोड दिइएको छ । मोह आवरण हो र शोक विक्षेप हो । जब मोह हुन्छ, मानिसको दृष्टिशक्तिमा आवरण लाग्दछ । मानिस देख्नुपर्ने कुरा देख्न नसक्ने र बुझ्नुपर्ने कुरा बुझ्न नसक्ने हुन्छ । शोक भनेको मनमा पर्ने आघात हो । यो दुःखकै अर्को रूप हो । यसले मानिसलाई विचलित तुल्याउँछ । त्यसैले यो विक्षेप रूप हो ।

मेल चाहि ईश्वरप्रति ध्यानै नदिई फलासक्तिमा जेलिएर कर्म गर्दा लाग्ने आसक्तिको अवलेप हो । ईश्वरार्पण बुद्धिले निष्कामता-साथ शुभ कर्म गरेर मलको निवारण गर्न सकिन्छ । भगवदुपासनाले विक्षेपको र आत्मानुभूतिले आवरणको निवारण हुने हुनाले सातौं मंत्रमा परमात्माको व्यापक स्वरूपको बोध र आत्मानुभूति दुवैको माध्यमबाट विक्षेप र आवरणका प्रतीक शोक र मोहको निराकरणमा बल दिइएको छ ।

एकत्वको अनुभूतिवारे यस पवित्रमंत्रमा जोड दिइएको छ । एकत्वको अनुभूति कसरी गर्ने ? यस वारेमा अत्यन्त मननीय आध्यात्मिक शिक्षा यहाँ दिइएको छ ।

बाहिरबाट हेर्दा सर्वत्र अनेकता देखिन्छ । विभिन्न वर्ण छन्, विभिन्न जात छन्, विभिन्न आकृति छन्, विभिन्न प्रकृति छन्, विभिन्न नाम छन्, विभिन्न रूप छन्, कहीं एकत्व देखिदैन । सर्वत्र अनेकत्व छ । परन्तु हामी भित्र पसेर हेरौं प्राणिमात्रमा शारारिक आवश्यकताहरू समान छन् । सबैलाई गाँस चाहिन्छ, वास चाहिन्छ । अरुभित्र पसेर हेर्नो भने तीन कुरामा सबै समान देखिन्छन् । ती तीन कुरा हुन् "मृत्युबाट बच्ने इच्छा, ज्ञान प्राप्त गर्ने इच्छा र सुखी बन्ने इच्छा । आत्मा सच्चिदानन्दघन परमात्माकै अंश भएको हुनाले सत् चित् र आनन्दको अभिव्यक्ति उसको आकांक्षाबाट सधैं भइरहेको हुन्छ । म सधैं वांचिरहुँ मृत्युको मुखमा मैले पर्नु नपरोस् भन्ने चाहना भित्र सत्को अभिव्यक्ति छ । प्रत्येक प्राणी सत्को यही लालसा बोकेर वांचिरहेको हुन्छ । संसारमा कुनै मानिस यस्तो हुँदैन जो आफू

लाई अज्ञानी बनेको देख्न चाहोस् । जति नै अनपढ किन नहोस्, जति नै निरक्षर किन नहोस् पढाइपढिको कुरा नभए अरु लोक-व्यवहारपढिकै कुरा छिकेर भए पनि आफू जानकारी भएको कुरा प्रमाणित गर्न मानिस प्रयास गर्छ । तात्पर्य ज्ञानको सर्वे भोको छ मानव । यो ज्ञानको भोक चित्तत्वको प्रतीक हो । संसारमा कोही पनि यस्तो पाइदैन जसलाई दुःख प्यारो लागोस् । सबै चाहन्छन् सुखी होऊँ । प्रत्येक कर्मको प्रेरक कारण सुखप्राप्ति हो । प्रत्येक मानिस आफ्नो काम गर्ने प्रवृत्तिको पछाडी सुखको प्राप्तिलाई नै कारणको रूपमा स्वीकार्दछ । दुःखबाट बच्नु र सुख प्राप्त गर्नु मानवमात्रको मूल लक्ष्य हो । यो आनन्दतत्त्वको द्योतक हो । यसरी मृत्युबाट बच्ने, अज्ञानबाट बच्ने र दुःखबाट छुटकारा पाउने लालसा मानवमात्रमा सर्वे समान रूपले विद्यमान रहन्छ । भित्रबाट यसरी हामी एकत्व भेट्छौं । आफूमा जे छ त्यही सबैमा छ । त्यसैले जसले आफैमा सबैलाई देख्यो त्यसमा एकत्वको बोध हुन्छ र ऊ शोकबाट मुक्त हुन्छ, मोक्षबाट पारी पुग्दछ । एकत्वको यो अमोघ दृष्टिलाई आज समाजको प्रत्येक तहमा पुर्याउनु आवश्यक भएको छ । अनि व्यक्ति-व्यक्तिमा नवचेतना जागृत हुन्छ, अरुको सेवा भन्नु आफ्नै सेवा रहेछ भन्ने तात्त्विक रूपमा भावनात्मक जागरण आएपछिमात्र साँचो अर्थमा सेवा भावनाको विकास हुन्छ र मानिसले जीवनको पूर्णताको स्थिति फेला पार्न सक्दछ ।

आठौँ मंत्र

आठौँ मंत्रको विषय अरु मार्मिक छ । यस मंत्रमा छैटौँ तथा सातौँ मंत्रमा बताइए अनुसार सबै प्राणीहरूलाई आफैमा र

आफूलाई सबै प्राणीमा देख्ने र सबै प्राणीमा प्रभुको निवास छ भन्ने निर्मल, निश्छल आस्था हुने महान् साधकले परमेश्वरलाई प्राप्त गर्ने तथ्यमा प्रकाश पाउँ परमात्माको कल्याणकारी स्वरूपको परिचय प्रदान गरिएको छ ।

स पर्यगाच्छुक्रमकायमन्नमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू यः । तथ्यतोऽर्थान्
व्यदधाच्छाश्वतीम्यः समाभ्यः ॥८॥

सरल प्रर्थ

“त्यस्ता प्राणीमात्रमा समदर्शन गर्ने उत्तम साधकले परम तेजोमय, सर्वशक्तिमान्, जडदेहले रहित, सम्पूर्ण रूपमा निर्दोष स्नायु, रक्त आदि स्थूल अवयव नभएका सदा निर्मल, सदा शुद्ध, सर्वदा पापमुक्त भगवान्लाई प्राप्त गर्दछन् । परमात्मालाई, प्रभुलाई, भगवान्लाई जान्ने यस्ता साधकलाई अनुभव हुन्छ— प्रभु कान्तदर्शी हुनुहुन्छ । गत, आगत र अनागत, भूत, वर्तमान, र भविष्य सबै कालको ज्ञाता हुनुहुन्छ, भगवान्को रचनाकौशल पनि विलक्षण छ । प्रज्ञा अनन्त छ, गति असीम छ, परमात्माको शक्ति असीम छ, अनन्त छ, त्यसैले उहाँ सबैलाई आफ्नो लोकोत्तर प्रभावबाट प्रभावित तुल्याउनुहुन्छ । परमेश्वर स्वयंभू हुनुहुन्छ, सम्पूर्ण कारणका पनि कारण स्वयं प्रकाश हुनुहुन्छ । यस्ता परमेश्वरले अनादि कालदेखि प्रकृति र गुणको तारतम्यलाई यथायोग्य रूपले व्यवस्थित गर्दै सृष्टिका पदार्थहरूको सिर्जना र व्यवस्थापन गर्नुहुन्छ

तात्पर्य

यस मंत्रमा भगवान्का विलक्षण गुणहरूको चर्चा गरेर जीवात्मालाई तिनको सधैं अनुशीलन गर्ने र भगवान्कै अंश भएको हुनाले आफूमा पनि तिनको विकास गर्ने सत्प्रेरणा प्रदान गरिएको छ । भगवान् परम तेजोमय हुनुहुन्छ । जीवात्माले पनि शुभ कर्महरू गरेर आत्मवल-सम्पन्न भई तेजस्वी वन्न पुग्दछ । “तेजः” लाई गीताले दैवी सम्पत्तिमा गणना गरेको छ । परमात्मा प्राकृत देहरहित हुनुहुन्छ । भक्तहरूको आकांक्षा पूरा गरिदिन भगवान्ले धारण गर्नुहुने विग्रह पनि भौतिक हुँदैन । दिव्य, अप्राकृत र सच्चिदानन्दमय हुन्छ । भगवान्का लीलाविग्रहहरूको संस्मरण गरेर जीवात्मा अनन्त कल्याणको भागी हुन्छ । म त जड शरीर हैन, भगवदंशस्वरूप सच्चिदानन्दघन आत्मा हूँ । आज होस् अथवा भोलि, इच्छाले होस् अथवा अनिच्छाले जड देहसित मेरो सम्बन्धविच्छेद निश्चित छ । त्यसैले यसको आसक्तिमा, यसको सेवा शुष्पामा नै हराएर आफ्नो भावी कल्याणमा आँच आउन दिनुहुन्न भन्ने साधकले संकल्पित गरेको पारमार्थिक कल्याण हुन्छ ।

भगवान् दोषरहित हुनुहुन्छ । सम्पूर्ण रूपमा विश्वकल्याणकारी सद्गुणहरूको निकेतन भगवान् हुनुहुन्छ । त्यसैले पतितहरूका पावन हुनुहुन्छ । पतितपावन प्रभुको साधना गरेर जीवात्मा पनि पतितवाट पावन वन्न सक्दछ । जुनसुकै कुलको होस्, जुनसुकै वर्णको वा रङ्गको होस्, आत्मचेतनाको विकास गरेर ऊ

माथि उठ्न सक्दछ । महामानव बन्न सक्दछ । भगवद्भक्तिको आश्रयवाट पावन बन्न नसक्ने प्राणी सृष्टिमा पैदा भएकै हुँदैन । भगवान् शुद्ध र पापमुक्त हुनुहुन्छ । अच्युत हुनुहुन्छ । भक्तलाई पनि अच्युत बनाईदिनु हुन्छ । जीवात्माको प्रभुका यी पावन गुणहरूको निरन्तर संकलन गरिरहेमा स्वयं पवित्र बनेर अरूलाई पनि पवित्रतातिर उत्प्रेरित गर्न सक्दछ । वास्तवमा जित्तुको पूर्ण आनन्द यसैमा छ ।

भगवान् कवि हुनुहुन्छ । यो सम्पूर्ण सृष्टि रचना उहाँको रसमय काव्यरचना हो । श्रुति भन्दछ—“पश्य देवश्य काव्यम्, न ममार न जीर्यति” । हेर त ती दिव्य पुरुषको काव्यरचनारूप यो सृष्टि कति रमणीय छ । न त यो कहिल्यै सकिन्छ, न त जीर्ण नै हुन्छ । नित्य विद्यमान, नित्यनूतन । कति मिठासपूर्ण कवय परमात्माको रचेका छन् । कविमा क्रान्तदर्शी दृष्टि हुन्छ । सरस्वतीको परम तत्त्व नै रचनाशिली कवि र रचनाका पारखी सहृदय हुन् । यी सधैं धन्य छन् । “सरस्वत्यास्तत्त्व कविसहृदयार्थं विजयते ।” भगवान् त अनन्त अनन्त भावी सृष्टिरचनाको आकलन अहिले नै गर्न सक्नुहुन्छ । त्यसैले उही कवि मात्र होइन, परमकवि हुनुहुन्छ । बुद्धिले, बलले, गतिले सबै कुराले पूर्णतम हुनुहुन्छ । सर्वोपरि हुनुहुन्छ, उहाँको कृपाप्रसादको सानो अंश पाउनेहरू सन्सारमा बुद्धिमान्, बलमान्, गतिमान् बनेर जीवन सफल तुल्याउँछन् । उहाँको परिचयको लागि कुनै बाहिरी प्रमाण चाहिँदैन । उहाँ स्वयंप्रकाश हुनुहुन्छ । उहाँको कारण कोही छैन । तर उहाँ सबैका कारण हुनुहुन्छ । सृष्टिको विहानीदेखि

आजसम्म आवश्यक समयमा आवश्यक उपकरण जुटाएर आवश्यक कार्य संचालन गरेर ठीक ठीक रूपमा सृष्टिका पदार्थहरूको व्यवस्था मिलाउनुभएको छ । समयमा ऋतु परिवर्तन हुन्छ, समयमा दिन र रात आउँछन् जान्छन् । जसले जस्तो साधना गर्‍यो त्यस्तै सफलता पाइरहेको हुन्छ काव्यमा प्रसङ्ग अनुसारका संग र अध्याय आए । जस्तै परमात्माको यो सुन्दर काव्यरचनारूप सिर्जनामा पनि सबै कुरा अनादि कालदेखि यथास्थिति अविरल गतिले चलिरहेका छन् ।

भगवान् सबैमा हुनुहुन्छ । सबैका हुनुहुन्छ । हामी उहाँका हौं उहाँ हाम्रो हुनुहुन्छ । जसले जुन भावमा उपासना गर्‍यो त्यसै भावबाट उहाँको कृपाप्रसाद पाउँछ । परमात्माप्रतिको कृतज्ञ-भावना र सेवा जीवात्माको सर्वोपरि कर्तव्य हो । यसैको बोध गराउन यहाँ यस मंत्रमा भगवान्का कल्याणकारी गुणहरूको चर्चा गरिएको छ । प्राणीमात्रमा आफैं समान व्यवहार गर्नेहरूले नै प्रभुलाई सेवा पुऱ्याउन सक्दछन् र तिनैलाई प्रभुको प्राप्ति पनि हुन्छ भन्ने समेत कुरा 'सगर्गमात्' भनेर यस मंत्रमा स्पष्ट संकेत गरिएको छ ।

नवौं मंत्र

अब नवौं मंत्रमा विद्या र अविद्याको अवलम्बन गर्दा पाइने भिन्नाभिन्नै परिणामवारे वताइन्छ ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते

ततो भूयइव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥६॥

सरल अर्थ

जो अविद्याको उपासना गर्दछन् ती अज्ञानरूप घोर अन्धकारमा पर्दछन् । जो चाहि विद्यामा रहिकन पनि सकामतासाथ अलग्न पुग्नछन् मा पर्दछन्; अनि जो चाहि विद्यामा रत रहन्छन् ती त छन गाढा अन्धकारमा रूमलिन पुगिरहेका हुन्छन् ।

तात्पर्य

यस मन्त्रमा आएका विद्या र अविद्या शब्दले लक्ष्य गरेको विशेष अर्थ संश्लिनु नितान्त आवश्यक छ । नत्र भ्रममा पर्न सकिन्छ । अविद्या शब्दको अर्थ त स्पष्ट छ । विभिन्न कामनाहरूमा जेलिएर आसक्तिपूर्वक तरह तरहको भोग प्राप्ति निम्ति, आफ्नै मात्र हितको आकांक्षा राखेर कर्म गर्ने प्रवृत्ति अविद्या हो । त्यस्तो अविद्याको उपासना गर्नेहरू, घोर अन्धकारमा पर्दछन् । यसैलाई यस मन्त्रमा "अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते" भनेर व्यक्त गरिएको छ । यो कुरा बुझ्न गाह्रो छैन । मनुष्यको विकास आध्यात्मिक विकास विना अधुरो हुन्छ । अधुरो मात्र होइन मानिसकेवल भौतिक विकासमा मात्र कुण्ठित हुन पुगेमा अनर्थकौ स्थिति पनि सिर्जिरहेको हुन्छ । मानिस शरीर मात्र हाइन । शरीर त उसको बाहिरी यन्त्रमात्र हो । त्यो यन्त्र अस्वस्थ नवनोस् यस निम्ति अवश्य ध्यान दिनुपर्दछ । परन्तु सन्तुर्ण रूपमा शारीरिक मुखमा नै हराउनु चाहि मानिसको लागि घोर अनर्थको कारण हुन्छ । किनभने उसले त शरीरभन्दा माथि उठेर मनमा, मनभन्दा माथि उठेर बुद्धिमा, बुद्धिभन्दा पनि माथि उठेर आत्मामा पुगुन्छ, आत्मपरिचय प्राप्त गर्नुछ,

आत्माको उन्नति नै उसको उन्नति हो । आज शारीरिक दृष्टिले उत्तमभन्दा उत्तम सुखसुविधाको उपभोग गर्‍यो, भोलि गएर आत्माको पतन भयो, मुक्तिको द्वारस्वरूप पावन मानवजीवनवाट छरेर अर्को अज्ञानमय तल्लो जीवनमा पर्ने पुगियो भने त्यहाँभन्दा ठुलो अनर्थ अर्को केलाई मान्ने ? कहाँ चेतनाको सर्वोत्तम विकासभूमि मानवजीवन, कहाँ शरीरभन्दा परको कुरा सोच्ने एकैछिन पनि अवसर नभएको पशुजीवन । त्यसैले सकाम कर्मानुष्ठान, भोगलिप्सा र त्यसैवाट प्रेरित भएर आसक्तिपूर्ण, अज्ञानमूलक कर्म गर्ने अविद्याको अन्धकारपूर्ण स्थितिवाट साधकले माथि उठ्नु आवश्यक छ । नत्र अँध्यारोमा पुगिने भयङ्कर डर रहन्छ । यही यस मन्त्रले इङ्कित गरेको छ ।

परमात्मालाई विसरेर परमात्माकै अंशस्वरूप सच्चिदानन्दमय आफ्नो आत्माको स्वरूपलाई भुल्नु अविद्या हो । केवल स्थूल शरीरलाई आफू ठान्नु र त्यसै निमित्त सम्पूर्ण कर्मशक्तिको उपयोग गर्नु अविद्या हो । यस्तो अविद्याको अवलम्बनवाट मानव घोर अन्धकारमा पर्दछ । सकाम अनुष्ठानहरूमा जेलिएर स्वर्गादि भोग निकेतन बनेको सबै लोकको प्राप्तिमा आसक्त बन्नु पनि अविद्याकै क्षेत्रभिन्न पर्ने कुरा हो ।

यस मन्त्रले विद्यामा रत रहनेले चाहिँ अरु गाढा र भयावह अन्धकारमा पर्ने कुरा बताएको छ । शंका उठ्छ यो के भनेको होला ? यहाँ विद्या शब्दले शुभकर्महरूलाई अतिरल रूपले सम्पन्न गर्दै उच्चतम आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त गर्ने मुक्तिदायिनी विद्यालाई होइन भ्रमपूर्वक विद्याको रूपमा लिइएको

अविद्या कोटिको धारणालाई लिइएको छ । विद्यामै लागेका छौं भनि ठान्ने तर कर्म र ज्ञानको सहगामी स्थितिलाई नबुझ्नेका अकर्मण्य बनेर सैद्धान्तिक ज्ञानको मार्गमा लाग्दै अघूरो जीवन जिउने साधकहरूलाई लक्ष्य गरेर उनीहरूले अरु गाढा अन्धकारमा प्रवेश गर्नुपर्ने कुरा यहाँ बताइएको छ ।

मंत्रले अत्यन्त मार्मिक र मननीय कुरा बताइएको छ । मंत्रमा “विद्यायां रताः” भन्ने वाक्यांश प्रयोग भएको छ । विद्याको सही अर्थ नबुझ्नेका अथवा बुझेर पनि त्यसलाई सही ढङ्गले ग्रहण गर्न नसकेका साधकलाई लक्ष्य गर्ने ‘रताः’ शब्दको प्रयोग यहाँ भएको छ । ‘वेदवारताः पार्थः नान्यदस्तीति वादिन’ भनेर गीतामा यस्तै अर्थ नबुझी विद्याको वाटोमा रत भएका एक-थरि स्वर्गादिमा लट्टिने साधकलाई इङ्गित गरिएको छ । वाटो त विद्याको लिएका छन् ज्ञानको अभिमान छ, तर देहाभिमानले पनि छोड्ने छैन, । ज्ञान प्राप्त भएपछि कर्म गर्ने पढ्ने भनेर कर्तव्य कर्मको स्वयं त्याग गर्ने र अरुलाई त्यस्तै गलत प्रेरणा दिने विद्या-भिमानिहरूलाई यहाँ “विद्यायां रताः” भनेर बताइएको छ । त्यस्तो मिथ्या ज्ञानाभिमानो बन्न पुगेमा मानिस सामान्य अज्ञानी मानिसले प्राप्त गर्ने अन्धकार भन्दा पनि घोर अन्धकारमा पर्ने पुग्दछ ।

निष्कामतासाथ शुभकर्म गर्दै रहेर ज्ञाननिष्ठाद्वारा आफ्नो आत्माको पूर्ण परिचय पनि प्राप्त गर्ने सफल भएका पूर्ण जीवन जिउने प्रेरणा यस पावन मंत्रले प्रदान गरेको छ । अज्ञानमूलक जडतापूर्ण कर्ममा लागेर आध्यात्मिक समुन्नति विनाको जीवन जति

हानिकारक छ, त्योभन्दा पनि बढी हानिकारक ज्ञानको अभिमानी बनेर शुभकर्मरहित जीवन जिउनु हुन्छ । कठोपनिषदले विद्या-भिमानी बनेका तर वास्तविकतासाथ हेर्दा अविद्यामै रूमलिएका दिग्भ्रान्त साधकहरू प्रति इशारा गर्दै भनिएको छ ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं सन्यमानाः
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः॥

कठोपनिषद् २।५

अत्यधिक साधनाको उच्चतासंगै विकसित हुँदैजाने विद्यालाई विवेक साथ, विनयसाथ, अनुशासन र मर्यादासाथ ग्रहण गर्नु अति आवश्यक हुन्छ । योगवासिष्ठमा महर्षि वसिष्ठ भन्नुहुन्छ—“जसले साधना गरेको छैन, अज्ञानी छ, अलि अलि मात्र कुरा बुझ्न लागेको छ त्यस्तालाई एकैचोटि सबै ब्रह्म हो भनिदियो भने त्यसरी अपरिपक्व अवस्थामै, असमयमा नै दुरूह कुरा बताइदिने गुरुले शिष्यप्रति घोर अनर्थ गरिरहेको हुन्छ ।

अज्ञस्याल्पप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रम्हमेति यो वदेत्

महानिरयजालेषु स तेन विनिपातितः ॥

त्यसैले जगत् मिथ्या हो, कर्म बन्धन हो, ज्ञानीले कर्म गर्न पर्दैन जस्ता भ्रामक कुरामा जेलिएर अरूलाई समेत जीवन विकासको स्वाभाविक, सहज र रचनात्मक मार्गबाट विचलित तुल्याउने भ्रान्त विद्यासाधकहरूलाई अज्ञानीभन्दा पनि हानिकारक भनेर यस मंत्रले बताएको छ ।

दशौं मंत्र

अब दशौं मंत्रमा विद्याको र अविद्याको वाटोवाट अगि वद्दा प्राप्त हुने भिन्नाभिन्नै फलको सम्बन्धमा अरु स्पष्ट रूपमा इङ्गित गरिएको छ ।

अन्यदाहुविद्ययाअन्यदहुरविद्यया

इति शुश्रुम धीराणां ये न स्तद्विचक्षिरे ॥१०॥

सरल अर्थ

विद्याको वाटोवाट अगि वद्दा अर्कै फल प्राप्त हुन्छ र अविद्याको वाटोवाट अगि वद्दा अर्कै फल प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा साधनाशास्त्रहरूमा बताइएको छ । जसले हामीलाई त्यो साधनाको रहस्य कुरा बताए ती धीर व्यक्तिहरूबाट हामीले यस्तै सुनेका छौं ।

तात्पर्य

अब यहाँ फेरि विचार गर्नुछ । विद्या भनेर केलाई लिने ? केलाई संछिने ? अविद्या भनेर केलाई संछिने र त्यसको स्वरूप कसरी चिन्ने ? भगवद्गीताको तेहौं अध्यायमा देखाइएका ज्ञाननिष्ठाको निमित्त निर्धारित सबै मर्यादाहरू विद्याभित्र पर्दछन् । तिनीहरूभन्दा भिन्न अज्ञानभित्र पर्ने सबै दुर्गुणहरू अविद्याका पोषक हुन्छन् । 'एतज्ज्ञा न मिति प्रोक्तमज्ञानं यदतो-ज्यथा' भनेर त्यहाँ विद्या र अविद्याको नै स्वरूप स्पष्ट गरिएको छ । विद्या अथवा ज्ञानको मार्गमा जान चाहनेले अनुसरण गर्नु पर्ने मर्यादाहरू अलग्गै छन् र तिनबाट प्राप्त हुने फल पनि अलग्गै

छ । के हुन् त ती मर्यादाहरू ? ती आध्यात्मिक एवं नैतिक मूल्यहरू यस प्रकार छन्-पहिलो हो अमानित्व । सधैं निरभिमान रही उत्तमोत्तम सद्गुणहरूको विकास गरेर सच्चरित्र बन्नु र अरुमा रहेका सद्गुणहरूको सधैं सम्मान गर्नु । दोश्रो मर्यादा हो अदम्भित्व । अर्थात् जीवनमा सफलता चाहनेले दम्भ अथवा देखावटी-वाट सधैं बच्नु पर्दछ । असल काम गर्ने, असल वोलिवचन गर्ने तर साँचो हृदयले । अरुको नक्कल गरेर, अथवा अरुले ठूलो भनिदेलान् भनेर होइन । तेस्रो मर्यादा हो अहिंसा । अहिंसा भन्नाले मन, वचन, र कर्म तीनै तहवाट कसैप्रति पनि कुनै प्रकारको अहित नगर्ने पवित्र जीवननिष्ठाको बोध हुन्छ । चौथो मर्यादा हो-क्षमा । अर्थात् अरुले गरेको तिरस्कार, अपमान र अहितको व्यवहारलाई सहने स्वभाव बनाउनु र बदलाको सट्टा हृदय परिवर्तन गरिदिने उदार मनःस्थिति बनाउनु । पाँचौं मर्यादा हो आर्जव अर्थात् अरुप्रतिको व्यवहारमा निश्छल र निष्कपट रही सरलताको भाव राख्नु । छैठौं मर्यादा हो आध्यात्मिक साधनाको मर्म बुझ्नेका योग्य आचार्य अथवा गुरुको उपासना गर्नु । सातौं मर्यादा हो शौच अर्थात् पवित्रता, वचनमा पवित्रता, व्यवहारमा पवित्रता, सबै तहमा निश्छल, निष्कपट वर्ताउ गर्नु । आठौं मर्यादा हो स्थिरता अर्थात् साधनाशास्त्रले, गुरुले बताएको आत्मानुशासनमा दृढ रहनु । नवौं अनुशासन हो आपनो समुन्नति-मा बाधा पार्ने, आध्यात्मिक प्रगतिमा अवरोध ल्याइदिने प्रतिकूल व्यवसायवाट आफूलाई सधैं बचाउनु । दशौं अनुशासन हो-केवल शरीरसुखलाई नै सर्वस्व संझेर विषयसुखमै रमिरहने, आत्म-

चिन्तनतर्फ, आपनो वास्तविक स्वरूपतर्फ सोचनै नभ्याउने स्थिति-
लाई छोडिदिनु । एघारौं मर्यादा हो-शरीर, धन, बल आदि
बाह्यवस्तुमाथि आसक्ति राखेर त्यसैमा अहंकार गर्ने वानी
छोडी आत्मसाधनमा संलग्न रहनु । बाह्रौं मर्यादा हो संसारमा
जन्मेपछि एकदिन नमरी हुँदैन, एकदिन बूढो हुनु अनिवार्य छ,
शरीर भएपछि कुनै न कुनै रोगको शिकार नभई, दुःख नभ गी
घर पाइँदैन भन्ने तथ्यलाई अनुभव गर्नु । तेह्रौं मर्यादा हो घर,
स्त्री, पुत्रादि अपना प्रिय वस्तुहरूमा तात्त्विक दृष्टि राख्नु अनि
अनासक्त रहनु । चौधौं मर्यादा हो राम्रो आइलागोस् वा नराम्रो
समान चित्तले रहनु । पन्ध्रौं मर्यादा हो परमात्मामा कहिल्यै कुनै
स्थितिमा पनि नछुट्ने अव्यभिचारिणी भक्ति राख्नु । सोह्रौं
मर्यादा हो आपनो स्वरूपवारे ध्यान चिन्तन निमित्त प्रतिदिन
एकान्त सेवन गर्नु । सत्रौं मर्यादा हो जनसमुदायबाट प्राप्त हु
मानप्रतिष्ठाप्रति निरपेक्षता राख्नु । अठारौं अनुशासन हो
आध्यात्मिक ज्ञानको शाश्वत स्वरूपप्रति आस्था । उन्नाइसौं अनु
शासन हो जीवनको तात्त्विक ज्ञान प्राप्त गर्ने उत्कृष्ट भावना
यी मर्यादाहरू, मूल्यहरू र अनुशासनलाई जीवनमा कायम राखेर
क्षणक्षणको र कणकणको सदुपयोग गर्दै जिउनु विद्या हो । यस
बाट प्राप्त हुने महत्तम फल कोरा, जड, अज्ञानमूलक कर्म गराई
बाट प्राप्त हुन सक्तैन । त्यसैले यस मंत्रमा विद्याबाट अर्को फल
र अविद्याबाट अर्को फल प्राप्त हुने कुरा बताइएको छ ।

आपनो स्वरूपप्रति जिज्ञासा नै नराखी शरीरलाई नै सर्वत्र
संकेर आध्यात्मिक समुत्थानप्रति कति पनि रुचि नभएको, ज

तामा जेलिएर, बन्धनदायी वासनामूलक कर्म गर्दै जिउनु अविद्या हो । विद्याको, ज्ञानको वाटोमा कर्मको सम्बन्ध छैन र ? छ । कर्मको सम्बन्ध विद्या-अविद्या सबैसंग छ । तर विद्यामा कर्म-फलप्रति आसक्ति हुँदैन । जति कर्म गरिन्छन् शुभ नै गरिन्छन् । परमात्माको सेवाको भावनाले गरिन्छन् । त्यसैले प्रत्येक कर्म मुक्तिदायी यज्ञ बनिरहेको हुन्छ । अविद्यामा चाहि कर्म गर्दा मनमा दम्भ, दर्प, अभिमान, निष्ठुरता, फलासक्ति रहन्छ र प्रत्येक कर्म बन्धनमय बनिरहेको हुन्छ । अविद्यामा सुखसुविधाका भौतिक साधन मानिसले बढी भेट्न सक्दछ । तर भावी जीवनको लागि घोर विपत्तिको स्थिति आइपर्ने डर त्यहाँ हुन्छ । किनभने त्यागविना केवल भोगलिप्सा रह्यो भने, परमात्मालाई विसरेर केवल शारीरिक सुखको भोकमात्र गरिरह्यो भने मानिस पशुता-तिरै बलिन पुग्ने डर हुन्छ । मनका वासनाहरू नै मानिसको भावी जीवनका निम्ति निर्णायक आधार हुन्छन् । जस्ता वासनाहरू-वाट मानिस परिचालित हुन्छ उसको भावी जीवन त्यसै अनुरूप बन्न पुगिरहेको हुन्छ । त्यसैले केवल कर्ममय जीवन होइन, ज्ञान-सहितको, आत्मपरिचय सहितको शुभकर्ममय जीवन अपेक्षित हुन्छ । यही हो हाम्रो साधनाशास्त्रहरूले निर्देश गरेको आध्यात्मिक जीवनविज्ञान । यतैतिर यस पावन मंत्रले इङ्गित गरेको छ ।

एघारौं मंत्र

अब एघारौं मन्त्रमा जीवनको सन्तुलित विकासको लागि विद्या र अविद्या दुवैको सहगामिता रहनुपर्ने कुरामा प्रकाश पारिएको छ ।

विद्याञ्चाविद्यांच यस्तद्वेदोभयं सह

अविद्याया मृत्युं तोत्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते ॥११॥

सरल अर्थ

“ज्ञानरूप विद्यालाई र कर्मरूप अविद्यालाई जसले तात्त्विक रूपले चिनेको हुन्छ र जो यी दुवैको बीच सामञ्जस्य राखेर ज्ञान र कर्मको समन्वयपूर्वक उपयोग गर्दै अगि बढ्दछ त्यसले अविद्याको सहाराले मृत्युबाट छुटकारा पाई विद्याको सहाराले अमृतत्वको उपभोग गर्दछ ।

तात्पर्य

विद्या शब्दले यहाँ ज्ञानलाई लिइएको छ । त्यो ज्ञान शास्त्रीय पनि हुनुपर्दछ, सद् आचरणमा मूर्त भएको पनि हुनुपर्दछ । अमल कुरा जान्नु सैद्धान्तिक ज्ञान हो असल आचरण गर्नु व्यावहारिक ज्ञान हो, यथार्थ ज्ञान हो । त्यसैले जानकारीर आचरण दुवैद्वारा पुष्ट भएको ज्ञान समष्टिरूपमा विद्या हो । त्यो विद्या जीवनको पूर्ण विकासको लागि नभई नहुने कुरा हो, आधारभूत कुरा हो । तर ज्ञानमात्र, विद्यामात्र सबैथोक चाहिँ होइन । कर्म पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । कर्मले नै मानिसलाई संसिद्धिमा पुर्‍याउँछ । हाम्रा साधनाशास्त्रहरूले यही बताएका छन् । “कर्म-गैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” । केवल ज्ञानले कोही पनि सिद्धिमा पुग्न सक्तैन । ‘न च संन्यसनादेव सिद्धि समधिगच्छति ।’
(गीता)

वास्तवमा मानिसको अस्तित्वलाई दिगो र दरिलो बनाउने कर्म नै हो । नित्य मनमा शुभ संकल्पहरू उठिरहुन्, शुभ-कर्महरूको अविरल अनुष्ठान भइरहोस्, जीवनमा समष्टि कल्याणका कार्य-हरू गर्न पाइरहियोस् यस्तो सौभाग्यपूर्ण जीवन मानिसलाई चाहिन्छ । अनि ऊ माथि उठ्दछ । त्यसैले कर्ममात्र होइन सुकर्म चाहिन्छ, कर्मयोग चाहिन्छ । कर्मलाई सुकर्म बनाउन ज्ञान चाहिन्छ,, विद्या चाहिन्छ । कोरा कर्मलाई कर्मयोग बनाउन विद्याको, ज्ञानको उज्यालो चाहिन्छ । आत्मसंयम र विवेकको प्रकाश चाहिन्छ । त्यसैले विद्या र अविद्या अर्थात् ज्ञान र कर्म दुवैको संगै जानकारी साधकले राख्नुपर्दछ । त्यसो भएमा सुकर्म-द्वारा कीर्तिमान् भएर मृत्युलाई जित्न सकिन्छ । भौतिक शरीर छुटे पनि यशःशरीर, कीर्तिशरीर रहिरहन्छ अनि यसरी चिरस्मरणीय बनेका साधकहरूलाई विद्या अथवा ज्ञानबाट अमृत सुखको उपभोग गर्ने सौभाग्य प्राप्त हुन्छ ।

सार्थक ज्ञान त्यही हुन्छ जो कर्मको माध्यमबाट अभिव्यक्त हुन्छ । “ज्ञानं भारः क्रियां विना” कर्मको सहारा नभई ज्ञान केवल भार हुन्छ । यसरी ज्ञानलाई सार्थकता दिन कर्म चाहिन्छ र कर्मलाई सुकर्म अथवा कर्मयोग बनाउन विद्या अथवा ज्ञान चाहिन्छ । कर्मले ज्ञानको प्रकाश पायो भने मानिस व्यभिचारी हुँदैन, दुर्व्यवहारमा प्रवृत्त हुन सक्तैन, अरुको अकल्याण सोच्न सक्तैन । सके सबैको कल्याण गर्छ नसके पनि अरुको अकल्याण त कुनै हालतमा पनि गर्न नपरोस् यस्तो उत्तम विचार विद्या अथवा ज्ञानको प्रकाशमा मात्र मानिसलाई प्राप्त हुन सक्दछ ।

उपनिषद्दर्शनको गंभीर अध्ययनपछि एकजना पाश्चात्यजगतका मनीषीले अत्यन्त मार्मिक सार निकालेका छन् उनी भन्दछन्—
 “A good life is always inspired by action and guided by knowledge.” अर्थात् सफल, सुन्दर, कल्याणकारी जीवन त्यही हुन्छ जसमा सधैं सुकर्मको पवित्र रहर हुन्छ र जो ज्ञानद्वारा निर्देशित हुन्छ । विश्वका मनीषीहरूलाई यसरी अनुप्राणित गर्ने सक्ने उपनिषद्दर्शन हाम्रो लागि त पैतृक सम्पत्तिकै रूपमा छ । तर हामीले कति अध्ययन गर्न सकेका छौं, कति अनुप्राणित हुन सकेका छौं, आफैं विचार गर्नुछ । यसरी एघारौं मन्त्रले हामीलाई जीवनको सफलता निम्ति आधारभूत भूमिका खेल्ने ज्ञान र कर्मको संगसंग विकास भएको सुन्दर साधनामय प्रवृत्ति आफूमा विकसित गर्ने प्रेरित गरेको छ ।

बाह्रौं मंत्र

वाह्रौं मन्त्रमा सांसारिक वासना र ईश्वरप्रतिको आस्थावारे तात्त्विक कुरा बताइएको छ ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते

ततो मूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥१२॥

सरल अर्थ

“तौ मानिसहरू गाढा अन्धकारमा पर्दछन् जो विनाशशील सांसारिक पदार्थलाई नै सर्वस्व सम्झेर तिनको उपासना गर्दछन् । अनि तौ मानिस चाहिँ अझ गाढा अन्धकारभित्र पस्न पुग्दछन् जो अविनाशी परमात्माको उपासनाको वहाना गरेर पनि सन्तु-

लित वन्न जान्दैनन् र प्रकारान्तरले कामनाकै जालोमा जेलिइ-
रहेका हुन्छन् ।

तात्पर्य

यस मन्त्रमा आएको सम्भूति र असम्भूति शब्द अत्यन्त मार्मिक छन् । सम्यक् अस्तित्व भएको शाश्वत सनातन वस्तुलाई यहाँ सम्भूति शब्दले संझाइएको छ । जो नाशवान् छ, क्षण-भङ्गुर छ, नश्वर छ त्यसलाई चाहिँ असंभूति शब्दले बताइएको छ । सम्भूति र असम्भूति शब्दले सन्सारको उत्पत्तिसम्बन्धी धारणालाई बताइएको हो भन्ने मान्नेहरू पनि छन् । त्यस अनुसार परमात्मावाटै जगत्को उत्पत्ति भएको हो भन्ने मान्ने धारणा संभूति हो र संसार आफैं आफै प्रकृतिवाट पैदा भएको हो भन्ने धारणाको नाम असंभूति हो । यीमध्ये जुन अर्थ गरे पनि परमात्मालाई मान्ने र जगत्लाई मान्ने भन्ने अर्थ आउँछ ।

जो परमात्माको अस्तित्वप्रति विश्वास नै राख्न भ्याउँदैनन्, जे छ यही जगत् छ, शरीर छ, खानेपिउने कुरा छन्, भौतिक सुख छ, त्यति नै सबैथोक हो भन्ने संझ्छन् तिनीहरू आफ्नो धारणा अनुसार नै आध्यात्मिक समुन्नतिवाट वञ्चित हुन पुग्दछन् । सुख सुविधाहरूमै अलमलिएको जडतापूर्ण जीवन त्यहाँ हुन्छ । 'म खाउँ मैलाऊँ' को भावनाले त्यहाँ प्रभाव जमाएको हुन्छ । न परोपकार छ, न सेवा । न अरुको सुख दुःखसंग कुनै ताल्लुक् छ, न त्यसको निराकरणनिमित्त कुनै चासो । सधैं स्वार्थको कालो जालोले चारैतिरवाट जेलिएको छ । अरुलाई छलेर पनि

ढाँटेर पनि आफूलाई राम्रो हुन्छ भने त्यो पुरुषार्थ भयो । यस्ता मानिसहरू ज्ञानसाधकको उपहास गर्दछन् । तिनीहरूलाई अद्रुक् लाटा भनिठान्दछन् । परमात्मासितको सम्बन्ध नभएको असंभूतिको उपासना गर्ने जीवनको दशा यस्तै हुन्छ । जसले निरन्तर विनाश, शीलको, क्षणिकको, नश्वरको, ससीमको, आराधनामा समय विताउँछ उसको मनःस्थिति त्यस्तै रङ्गमा रङ्गिन पुग्दछ । जो देखिन्छ, सुनिन्छ त्यही नै सबैथोक हो, त्यहाँभन्दा पर केही छैन भन्ने कुण्ठित धारणा यस्ताको वन्न जान्छ । ससीमकै वारेमा सधैं चिन्तनशील रहने हुनाले असीमलाई, अनन्तलाई संझिने नसक्ने एकाङ्गी दृष्टि उनीहरूको वन्न पुग्दछ । त्यसैले सत्य कुरातिर, शाश्वत वस्तुतिर उनीहरूको ध्यानै पुग्दैन । यसैलाई अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।” भनिएको हो ।

अब तिनीहरूतिर, दृष्टि दिऔं जो संभूतिर, प्रभु श्रीहरिको उपासनातिर अविनाशीको आराधनातिर, शाश्वतको साधनातिर सधैं सधैं संलग्न हुन्छन् तर नित्य र अनित्य बीच समन्वय राख्न, सन्तुलन मिलाउन जान्दैनन् । नित्यको, सनातनको आराधना गर्दछु भने र सम्पूर्ण रूपमा अनित्य वस्तुको सम्बन्ध विच्छेद गर्न लाग्यो भने मानिस घोर अनर्थमा पर्ने पुग्दछ । उदाहरणको लागि नित्य वस्तु आत्मा हो, अनित्य वस्तु शरीर हो । बाहिरका लागि चम्किने आहारादि सबै कुरा अनित्य हुन् । यी सबै अनित्य हुन् भनेर यिनलाई सम्पूर्ण रूपमा छोड्न लाग्यो, उपेक्षित गर्न लाग्यो भने शरीरयात्रा नै चल्दैन । अनि मनमा असन्तुष्टि हुन्छ, शरीर रोगी हुन्छ । कनकन चिन्ता बढ्दछ । आहार-विहार अनित्य

वस्तुभिन्न परे पनि धिनको सन्तुलन नितान्त आवश्यक हुन्छ । भौतिक साधन सत्रै अनित्य हुन् तर तिनको आवश्यकता पर्दछ । नत्र शरीर स्वस्थ र शक्तिशाली हुँदैन । शरीरको दुर्बलताले मनमा पनि प्रभाव पार्दछ । मानिस असन्तुलित वन्न पुग्दछ र अशान्तिको शिकार हुन्छ । त्यसैले भनियो—“ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ।” यहाँ प्रयोग भएको ‘रताः’ शब्दले एकोहोरिएर असन्तुलित रूपले लाग्नेहरूलाई लक्ष्य गरिएको छ ।

अर्को कुरा एकथरि अविनाशी ईश्वरको उपासनामा लागि-हेरेर पनि अप्रत्यक्ष रूपले संसारकै उपासना गरिरहेका हुन्छन् । जो निष्कामतातिर अगि बढ्न नसकी सकाम भावनाले गर्दा ईश्वरको सामु पनि यो देऊ र त्यो देऊ भनेर मागिरहन्छन्, तिनले सही अर्थमा ईश्वरको होइन भौतिक पदार्थहरूको नै आराधना गरिरहेका हुन्छन् । किनभने त्यहाँ ईश्वर साध्य वा लक्ष्य होइन साधन बनिरहेका हुन्छन् । उनीसंग संसारका साधन माग्नु प्रकारान्तरले संसारकै आराधना गर्नु हो । त्यसैले ज्ञानको, भवितको, आध्यात्मिक समुन्नतिको लक्ष्यले ईश्वरोपासना गर्नेहरूभन्दा भिन्नै क्षणभङ्गुर वस्तुहरूको प्राप्तिको लक्ष्य राखेर ईश्वरोपासना गर्नेहरूलाई यहाँ “ततो भूय इव ते तमः प्रविशन्ति” भनेर नश्वरको उपासना गर्नेहरूको भन्दा पनि बढी ग.ढा अन्धकारमा संसारका लागि ईश्वर संझिनेहरूले पर्नुपर्ने कुरा यहाँ बताइएको छ । स्वामी विवेकानन्दले एउटा प्रवचनमा भन्नुभएको थियो—“वेई-मान आस्तिकभन्दा बरू ईमानन्दार नास्तिक असल हुन्छ ।” यथार्थ कुरा बुझ्नेहरू यसै भन्दछन् । ईश्वरको उपासना यथार्थ

रूपमा गर्ने हो भने मानिस सबै अरूपप्रति हितैषी हुन्छ उसमा सहज रूपले सेवामुखी प्रवृत्ति हुन्छ । आफूले गरेको कर्मबाट आफूलाई केही मित्रोस् नमिलोस् ईश्वरको साँचो भक्तले पर-वाह गर्दैन । उसलाई त कल्याणकारी शुभकर्मसंग मतलब हुन्छ । त्यो ऊ अविराम रूपले गरिरहन्छ । कर्म उसको ध्येय हुन्छ, फल-प्राप्तिसित ऊ बाँधिदैन । साँचो ईश्वरभक्तको लागि भौतिक पक्ष पनि साधनको दृष्टिले उपयोगी नै हुन्छ । ऊ घृणा गर्दैन । बरू जे प्राप्त हुन्छ त्यसको सदुपयोग गर्दछ । असन्तुलित हुँदैन । यस्तो साँचो ईश्वरोपासनाप्रति यहाँ भनिएको होइन । बाहिर-वाट भौतिकताप्रति घृणा राखे जस्तो गरेर पनि आन्तरिक रूप-वाट भौतिक वस्तुको प्राप्तिमा, सासारिक पदार्थको उपलब्धिमा केन्द्रित रहेर ईश्वरको कृत्रिम उपासना गर्नेहरूलाई यहाँ ऊन गाढा अन्धकार प्राप्त हुने कुरा बताइएको छ । सारांशमा पर-मात्मालाई संकट नसक्ने केवल जड जगत्को उपासना गर्नु जडताको बाटो हो । चेतन मानवको स्वाभाविक समुन्नतिको बाटो त्यो हुँदैन । साथै असन्तुलित र अति कामनाले ईश्वरको साधना गर्नु पनि हितकर नहुने हुनाले स्वस्थ र सन्तुलित दृष्टि राखेर जीवनलाई सफल बनाउने प्रेरणा यस बाह्रौं मन्त्रद्वारा दिइएको छ ।

तेह्रौं मन्त्र

तेह्रौं मन्त्रमा परमात्माको उपासनाबाट र सांसारिक आसक्ति-बाट प्राप्त हुने फलको भिन्नताबारे बताइएको छ ।

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात्
इति शुश्रुम धीराणां येनस्तद्विचचक्षिरे ॥१३॥

सरल अर्थ

सदा स्थायी सनातन, अविनाशी परमात्माको उपासना साँचो रूपमा गर्दा साधकलाई अर्कै फल प्राप्त हुन्छ । नाशवान् क्षणभङ्गुर धनसम्पत्ति, लौकिक सुख, सांसारिक पदपदार्थहरू प्रतिको आसक्तिबाट अर्कै परिणाम मिल्दछ । जीवनको तत्त्वरूप यस परमार्थ वस्तुको प्रतिपादन जसले गरे ती धीर महामानवहरूबाट हामीले यस्तै सुनेका छौं ।

तात्पर्य

सम्पूर्ण सृष्टिरचना नै अविनाशी र विनाशशील, अपरिवर्त्य र परिवर्तनशील, स्थायी र अस्थायीबीचको सम्बन्धमा अडेको छ । भगवान् श्रीहरि सदा अविनाशी, शाश्वत र सनातन हुनुहुन्छ । “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” भनेर भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा यही कुरा बताउनुभएको छ । परा र अपरा गरी भगवान्का दुइटै प्रकृति छन् । परा प्रकृति जोवात्माको रूपमा र अपरा प्रकृति चाहिं त्रिगुणमयी स्थूल प्रकृतिको रूपमा छिन् । अपरा अथवा स्थूल जडात्मिका प्रकृतिले पैदा गरेका सम्पूर्ण गुणमय पदार्थहरू नाशवान् छन्, क्षणभङ्गुर छन्, विकारपूर्ण छन्, परिणामी छन् । शरीर जडात्मिका अपराप्रकृतिको उपज हो । यो नाशवान् छ, क्षणभङ्गुर छ, परिवर्तनशील छ । तर आत्मा अविनाशी, निविकार, अपरिणामी तथा अपरिवर्त्य छ । सानो शरीरलाई थाम्ने, चलाउने आदि गर्ने व्यक्ति-आत्मा

जीवात्मा हो । सम्पूर्ण सृष्टिचक्रका नियामक, यसलाई थाम्ने, चलाउने आदि गर्ने समष्टिआत्मा परमात्मा हुन् । बाहिरी स्थूल सृष्टि नाशवान् छ, परिवर्तनशील छ । यसभित्रका पदार्थहरू नाशवान् र परिवर्तनशील छन् । यिनका नियामक सञ्चालक परमात्मा अविनाशी र शाश्वत छन् । शाश्वतको उपासनाबाट साधकलाई जे प्राप्त हुन्छ, त्यो पनि शाश्वत नै हुन्छ । त्यसैले साधनाशास्त्रहरूले सधैं आत्माको अनुभूति गर्ने, परमात्माको उपासक बन्न प्रेरित गरेका छन् । “अन्यदेवाहुः सम्भवाद्” भनेर यहाँ यततिर प्रेरणा जगाइएको छ ।

विकारमय, परिणामी, जगत्का पदार्थहरूप्रति मात्र आसक्ति राख्यो भने मानिसलाई क्षणिक सुखाभास जरुर मिल्दछ तर शाश्वत सनातन सुख प्राप्त हुँदैन । शरीर छ, शारीरिक सुख छ, त्यत्तिमै जीवन सकिन्छ । मीठो मसिनो खाने, राम्रो कोमल पहिरिने ललज्जामै जीवन रित्तिन्छ । शारीरिक सुखसँग टाँसिएरै जीवन बित्ने हो भने कुनै ठूला काम मागिसले गर्न सक्तैन । अरुको लागि केही सेवा, पछि परेकाहरूको लागि कल्याणकारी कार्य जस्ता कुरा मनमा फुर्ने भ्याउँदैनन् । यी त आध्यात्मिक भावनाको विकासबाट प्राप्त हुने र आत्मिक सुखमा सुखी बन्न जानिसकेपछि मात्र मानिसमा व्यक्त हुने गुण हुन् । यिनको लागि त्याग आवश्यक छ, सेवा भावना आवश्यक छ । अरुको हितको लागि परिश्रमी बन्ने बानीको आवश्यकता छ । यी शाश्वत गुणहरूले नै मानिसलाई शाश्वत सुख प्रदान गर्दछन् र ऊ अमरताको बाटोमा अगि बढ्न सक्दछ । यही सत्यको बाटो

हो, धर्मको वाटो हो, परमात्माको उपासना गर्ने वाटो हो । त्यसैले मानिएको हो “अन्यदेवाहुः सम्भवात्” “अग्यदाहुर-संभवात्” भनेर । बुछनुपर्ने कुरा यत्ति हो सत्यको, अविनाशीको पक्षमा नलागी, शाश्वतलाई, पाउन सकिँदैन । नाशवानको उपासनाले अविनाशीमा पुन्याउन कहिल्यै सक्दैन । साधनाशास्त्रहरू भन्दछन्—“यो यच्छ्रद्धः स एव सः” अर्थात् जसलाई जुन कुरामा श्रद्धा हुन्छ उसको स्वरूप त्यस्तै हुन्छ ।

एकजना राजकुमार सानै अवस्थामा हराएका थिए । एउटा वन-जङ्गलमा वस्ने भिल्लले उनलाई अपहरण गरेर लगेको थियो । उनको जिउडाल देखेर वनमा वस्नेहरू सबै मुग्ध हुन्थे । राजकुमार विस्तारै विस्तारै बढ्दै गए । उनी सम्पूर्ण वनवासीहरूका प्रिय थिए, भूषण थिए । तर उनी त्यति सुलक्षण, त्यति प्रभावशाली व्यक्तित्वका धनी भए पनि संगतले गर्दा आफूलाई पनि भिल्ल नै ठान्दथे । बाहिरबाट उनले पनि भिल्लहरूकै पहिरन लगाएका थिए, ढाल र भाला लिएर शिकार खेल्दथे । एकदिन राजा वनमा जाँदा तिनलाई देखे । राजालाई आफ्नो हराएको छोराको संक्रुना भयो । नगोच गएर चिनारो गर्न खोज्दा ती राजकुमारले भिल्लको भाषामा आफू भिल्ल भएको कुरा आग्रह-साथ बताए । पछि सम्पूर्ण वृत्तान्त सुनाएर संक्राइबुझाई गर्दा उनलाई आफू राजकुमार भएको बोध भयो । आफ्नो परिचय पाएपछि उनी बाबुसंग दरवार फर्के । मानिस जस्तो संगतमा, जस्तो चिन्तनमा, जस्तो संस्वारमा हुकिन्छ त्यस्तै उसको मनःस्थिति बन्दछ । जस्तो मनःस्थिति हुन्छ मानिसले

प्राप्त गर्ने उपलब्धि पनि त्यस्तै हुन्छ । आफ्नो मनःस्थितिले गर्दा राजकुमार पनि भिल्ल बनिरहेका थिए ।

परमात्मा सबैका प्रिय छन्, हितैषी छन्, मानिस पनि उनको साँचो उपासनाद्वारा सबैको प्रिय, सबैको हितैषी बन्न सक्छ । परमात्मा सर्वव्यापक छन्, उनको उपासना गर्ने मानिसमा पनि विशालताको उदय हुन्छ । ऊ कुण्ठित, संकीर्ण, अविकसित स्थितिमा रहनै सक्तैन । सबैप्रति सेवा, मैत्री, सद्भावना, परमात्माको उपासनाबाट मानिसमा विकसित हुन्छ । नश्वर जड जगत्को आसक्तिले यस्तो उत्तम लाभ प्राप्त गर्न दिंदैन । त्यसैले “अन्यदाहुरसम्भवात्” भनेर विनाशशीलको आसक्ति-बाट माथि उठ्न यस मंत्रले प्रेरणा दिएको छ ।

चौधौं मंत्र

चौधौं मंत्रको संकेत अणु मार्मिक छ । यस मंत्रमा जीवनमा सफलता प्राप्त गर्न चाहिने सन्तुलित दृष्टिकोणमाथि बल दिइएको छ । अविनाशी र नश्वर बीच, अमृत र मरणशील बीच कस्तो सम्बन्ध कायम राख्ने ? यिनलाई कसरी संझ्ने र लिने भन्ने वारेमा यस मंत्रमा प्रकाश पारिएको छ ।

संभूतिञ्च विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयंसह

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥१४॥

सरल अर्थ

संभूति अर्थात् सम्यक् अस्तित्व भएको परमात्मसत्ता तथा असंभूति विनाशशील भौतिक जगत् दुवैलाई जसले एकैसाथ

तार्त्विक रूपले संकेको हुन्छ, त्यसले नाशवान् भौतिक वस्तुहरूको कल्याणकारी कार्यमा सदुपयोग गरेर मृत्युको सीमालाई तर्दछ र अविनाशी परमात्माको उपासनाद्वारा परमसुख एवं शाश्वत शान्तिरूप अमृतत्वको उपभोग गर्दछ ।

तात्पर्य

परमात्माको उपासना र भौतिक पदार्थको सदुपयोग यी दुइ कुरालाई मूलरूपमा यहाँ मृत्युवाट पारि पुगेर अमृतत्वको उपभोग गर्नमा सहायक बताइएको छ । हिन्दूधर्म संस्कृतिले बताएका सम्पूर्ण शिक्षाहरूलाई सूत्ररूपमा समेटेर भन्ने हो भने सात सूत्रीय मूल्यमर्यादाहरूमध्ये थालनीका दुइ प्रमुख मर्यादाहरूमा यस मंत्रले प्रकाश पारेको छ जसलाई विस्तृत रूपमा लिने हो भने अन्य पाँच मर्यादाहरू पनि यिनैमा अन्तर्भूत हुन सक्दछन् । हिन्दूसमाजको लागि आवश्यक सातसूत्रीय मर्यादामय जीवन साधनालाई यस प्रकार लिन सकिन्छ । पहिलो हो परमात्माको उपासना । परमात्मा प्राणीमात्रका मूल हुन्, परमपिता हुन्, जीवनदाता हुन्, जीवमात्रलाई शक्ति, बुद्धि, ज्ञान, प्रकाश सबै उनैबाट प्राप्त हुन्छ । त्यसैले उनीप्रति कृतज्ञ बन्नु, उनको उपासना गर्नु जीवमात्रको सर्वप्रथम कर्तव्य हो । दोश्रो साधना हो परमात्माको कृपाले आफूसित जे छ त्यसको केवल सदुपयोग गर्नु, दुरुपयोग हुन नदिनु । धन छ, बल छ, बुद्धि छ, सबैथोकको सदुपयोग गर्नु, कल्याणकारी असल काममा मात्र लगाउनु । तेश्रो साधना हो स्वाध्याय । जीवनमा स्वधर्म-

नुकूल पवित्र संस्कार भरिदिने, पवित्र चिन्तन र विचारशक्तिलाई जगाइदिने असल धार्मिक, आध्यात्मिक, नैतिक शिक्षा दिने सद्-ग्रन्थहरू पढनु । चौथो साधना हो त्यसरी प्राप्त गरेको ज्ञान-लाई संयम र विनयद्वारा जीवनको प्रतिदिनको व्यवहारमा प्रयोग गरेर असल चरित्र एवं नैतिकताको विकास गर्नु । पाँचौं साधना हो उपकार । आफूभन्दा पछि परेकाहरूलाई धनले, बुद्धि-ले, बलले जति सकिन्छ मद्दत गर्नु । छैठौं साधना हो आफूलाई साढे तीन हातको जड शरीर नसंझी जगत्प्रकाशक, असीम, अनन्त, अविनाशी, अजर-अमर परमात्माको अंश स्वरूप सच्चिदानन्दमय आत्माको रूपमा भावना गर्नु । सातौं साधना हो मोक्ष, निर्वाण, कैवल्य, परमपद, प्रभुप्राप्ति, ब्रह्मसाक्षात्कार आदि शब्दले बताइने आध्यात्मिक मुक्तिको महान् लक्ष्यप्राप्तिमा सधैं जागरूक रहनु । यो मनुष्यजीवनको सर्वोपरि उपलब्धि हो । यसैको लागि मानवजीवनलाई मुक्तिको खुला ढोका “मुक्तिद्वार-मपावृतम्” भनिएको हो । यो प्राप्त गर्न सकिएन भने “महती विनष्टिः” हुन्छ । यस सत्यलाई सधैं संझिरहनु । यी सात साधना जसले गर्न सक्थ्यो जीवनको पूर्ण विकासमा ऊ सफल हुन्छ । यस मंत्रमा बताइएका कुरालाई यी सात सूत्रीय साधना-हरूको थालनीका मूल कुरा पनि मान्न सकिन्छ र भौतिक वस्तुको सदुपयोगलाई विस्तृत अर्थमा लिने हो भने सातवटै साधनाको अन्तर्भाव यसैमा पनि हुन सक्दछ । त्यस्तो मूलभूत साधना यस पावन मंत्रले बताएको छ । जीवन भन्नु नै संभूति र असंभूतिको, अविनाशी र विनाशशीलको सह-अस्तित्वबाट

चलेको हुन्छ । शरीर र आत्मा, जगत र जगदीश्वर सृष्टिका द्विपक्षीय मूल तत्त्व हुन् । नाशवान् जत्तिको सदुपयोग गर्नुछ, अविनाशीको उपासना गर्नुछ । नाशवान्को सदुपयोगद्वारा मानिस मरेर पनि वाँचिरहेको हुन्छ । त्यसैले ऊ मृत्युवाट पारि पुग्दछ । अनि परमात्माको साधनाले, अविनाशीको उपासनाले उसलाई शाश्वत सुखरूप अमृत प्राप्त हुन्छ । “विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते” भनेर यहाँ यसैलाई बताइएको छ ।

यो साधना मानवमात्रले गर्न सक्दछन् । यसका लागि धेरै धन, धेरै विद्या, ठूलो जात जस्ता कुरा चाहिँदैनन् । धनी, पनि गरीब पनि, ठूलो जात पनि सानो जात पनि, धेरै पढेका पनि थोरै पढेका पनि यसमा सबैको अधिकार छ । नाशवान्को सदुपयोग गरेर, आफूसँग भएको पैसाले परमार्थको लागि कुवा खनाएर घाँसी पनि मृत्युवाट पारि पुग्यो । घाँसीवाट अनुप्राणित भएर आदिकवि भानुभक्तले पनि मृत्युवाट पारि पुग्ने सु-अवसर पाए, अमर भए । मृत्युवाट पारि पुग्न र अमृतत्वको भागी बन्न भनेर नै परमात्माले मानिसलाई पशुपंक्षीलाई नदिएका ठूला-ठूलो विशेषता दिएका छन् । अरू निमित्त हित चिन्ताउने मन, राम्रा राम्रा कुरा सिक्ने र विवेक गर्न सक्ने बुद्धि, परोपकारी हात, अरूको दुःखमा रसाउने आँखा, अरूको हृदयमा आनन्द र उत्साह थपिदिन सक्ने अमृतवर्षी वाणी, अरू प्राणीलाई प्राप्त छैनन् । मानिस त अमृतको उपभोगसम्भक्तको महान् लक्ष्य लिएर आएको छ । त्यसैले उसलाई साधन र क्षमता पनि त्यसै अनुरूप दिइएका छन् । तिनको मानिसले सधैं सदुपयोग गर्नुछ ।

केवल सदुपयोग गर्नुछ । दुरुपयोग हुन दिनु छैन । यसरी परमात्माको उपासना र जगत्का पदपदार्थको सदुपयोग यी दुई मून कुरामात्र जीवनमा लिन सकेमा मानिसको साँचो कल्याण हुन्छ ।

पन्ध्रौं मंत्र

यस्तो सन्तुलित स्वस्थ, सुन्दर, दृष्टिकोणसम्पन्न जीवन प्राप्त गर्ने उद्देश्यले पन्ध्रौं मंत्रमा त्यसै निम्ति प्रभु श्रीहरिमा प्रार्थना गरिएको छ । यस मंत्रमा जगत् र त्यसप्रतिको ममताको संस्मरण गराउँदै मोहमुक्त, ममताबाट माथि उठेको पूर्ण जीवनको प्राप्तिमा सहयोगी हुने सत्य धर्मको दर्शन निम्ति जगत्का पुष्टिदाता परमपिता प्रभु श्रीहरिसंग अन्तर्निवेदन गरिएको छ ।

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥१५॥

सरल अर्थ

सुवर्णमय भाँडाले सत्यको मुख ढाकिएको छ । जगत्का पोषणकर्ता हे परमपिता प्रभु ! त्यस सुवर्णमय आवरणलाई हटाइदिनुहोस्, म सत्य धर्मको दर्शन गर्न चाहन्छु ।

तात्पर्य

सम्पूर्ण सृष्टि परमात्माबाटै उत्पन्न भएको छ । परमात्मामै अवस्थित छ । महाप्रलयपछि अन्तमा पनि परमात्मामै गएर लीन हुन्छ । तै पनि सबै सृष्टिचक्रका परमाधार परमपिता प्रभु-

लाई जीवजगत्ले देखन वा अनुभव गर्न सकिरहेको हुँदैन । यो कति आश्चर्य लाग्दो कुरो हो ? यसमा भगवान्को अपरा प्रकृति-स्वरूप अविद्याको मोहक आवरण कारण बनिरहेको हुन्छ । सपूर्ण नाशवान् जगत्प्रपञ्चलाई थामेर यसको सञ्चालनमा आधार बनिदिने सत्यस्वरूप परमात्माको दर्शन त्यसै कारणले जीवात्मालाई हुँदैन । जगतप्रतिको मोह र ममताको मोठो आवरणले छेकेर त्यसभन्दा भित्रका जगदीश्वरको दर्शन गर्नमा जीवात्माको दृष्टि असमर्थ भइरहेको हुन्छ । जीवमात्रको परम धर्म जीवनदाता परमात्माप्रति कृतज्ञताको भाव राख्दै उनले दिएको यो सौभाग्यमय जीवनद्वारा उनैको सेवा गर्नु हो । 'सत्य धर्म' शब्दले यहाँ यसैलाई लिइएको छ । परमसत्यस्वरूप परमात्मामा पुन्याइदिने र असत्य, क्षणभंगुर, नाशवान्को सदुपयोग-द्वारा सत्य, अविनाशी तथा शाश्वत परमपद प्रदान गर्ने साधना, अनुशासन, संयम र सेवाले भरिएको सुन्दर मार्ग नै सत्यधर्म हो । त्यो छेकिएको छ अविद्याको ममतामय आवरणले । साधक ऋषि त्यसैले यहाँ त्यस आवरणको निराकरण गरिदिने वारेमा परमात्मासंग प्रार्थना गर्दछन् ।

वास्तवमा प्रत्येक मानव अनन्तको, असीमको सन्तान हो । यही वेदको पावन निर्देश छ "शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्राः" । मानिस अमृतको सन्तान भएकोले उसमा आत्मविकासका अनन्त संभावनाहरू हुन्छन् । ऊ जहाँ जन्मेको र वाँचिरहेको हुन्छ, त्यो समाज, राष्ट्र, समष्टिजीवन, उसवाट लाभान्वित वन्न सक्दछ । आत्मविकासको सही बाटो लिन सकेमा उसको सेवाभावपूर्ण

उदार जीवननिष्ठा सम्पूर्ण समाजकै निम्ति वरदान वन्न सक्दछ । तैपनि मानिस ममता र स्वार्थको सुवर्णमय मोहक आवरणवाट छोपिएर आत्मविकासको, समाजको निम्ति आफूवाट हुनसक्ने असाधारण योगदानको लागि सोच्नै भ्याउँदैन । आफ्नो जीविका, आफ्नो परिवार, आफ्नो धन, यिनै परिधिभित्र कुण्ठित भएर बूढो हुन्छ । त्यो जीविका, त्यो धन, केमा पूर्ण र सार्थक हुन्छ ऊ सोच्नै भ्याउँदैन । यस्तो किन हुन्छ ? त्यही मोहमय सुवर्णपात्रले ढाकिएको हुनाले मानिसले साँचो जीवन नै फेला पार्न सकिरहेको हुँदैन । “तत्त्वं पूषन् ! अपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये” । परमात्मन् ! त्यो मोहमय, विकासको बाधक, संकीर्णताको पोषक मुनजस्तै प्रिय लाग्ने आवरण हटाइदिनुहोस, हामी सत्यधर्मको दर्शन गर्न सक्ने वनाँ । यही यहाँ प्रार्थना गरिएको छ ।

शान्ति अमृत हो, अशान्ति विष हो । तर मोहको आवरणले अशान्तिपूर्ण राग, द्वेष र कलहलाई नै मीठो बनाइदिन्छ । मानिस त्यसैमा रमाइलो मान्दछ । मरेर पनि बाँच्न पाइने, अनन्त जीवन, अमरता, सौभाग्य हो, रघैलाई विस्मृत भएर मरेर जानु दुर्भाग्य हो । तर मोहमय सुवर्णको आवरणले गर्दा मानिस मरणशील वस्तुहरूको ढेरमा पर्दापर्दा रघैको लागि मरेर जाने बाटोतिर ओर्लिरहेको हुन्छ । आफूसंग जे छ त्यसको बढीभन्दा बढी सदुपयोग गरेर अमर बन्ने सौभाग्य लिनपट्टी लाग्न सक्तैन । यसैले हामीले यस पावन मंत्रको सार सन्देशलाई सधैं हृदयङ्गम गरेर, अविद्याको त्यस मोहक सुवर्णमय आवरणवाट वचेर सत्यधर्मलाई देख्नुछ र जीवनको पूर्ण विकासमा

समर्थ वन्तुछ । समष्टिहितको कार्यमा सतत संलग्न रहैर आफ्नो जीवनलाई साँचो जीवन बनाउनु छ ।

सर्वभन्दा मूल कुरा जुन उज्यालोले सम्पूर्ण जीवन उज्ज्वल, आलोकमय वन्न सक्तछ त्यो हो परमात्मा श्रीहरिप्रति कृतज्ञता-पूर्ण सेवाभावना । यसबाट जीवनको मूल्य बोध हुन्छ । मानिसले जिउनुको अर्थ संझिन्छ । साधन के हो साध्य के हो त्यो विवेक प्राप्त गर्दछ । आफूसँग जे छ त्यसको केवल सदुपयोग हुन्छ । दुरुपयोग हुन पाउँदैन । मानिस थोरैको उपयोग गरेर धेरै फल प्राप्त गर्न जान्ने हुन्छ । त्यसैले परमात्माको उपासना सर्वोपरि जीवनमूल्य हो । परमात्मा नै जीवनदाता र पोषणदाता हुन् । जीवनदाताप्रति, पोषणदाताप्रति कृतज्ञ बनीं, उनको सेवामा केही राम्रा काम गरौं र मोहको स्वर्णिम आवरणबाट बचेर स्वधर्मको, सत्यधर्मको दर्शन गर्न सक्षम बनीं यही पवित्र प्रेरणा यस पावन मन्त्रले दिन्छ ।

सोह्रौं मंत्र

सोह्रौं मंत्रमा प्राणीमात्रका जीवनदाता, सम्पूर्ण जीवजगत्का पोषणकर्ता परमपिता परमात्मासँग साधकले उहाँको बल्याणकारी स्वरूपको परिचय प्राप्त गर्न पाउँ भनी प्रार्थना गरेका छ । साथै अविद्याको, मायाको, आसक्तिको आदरण हटाएर परमात्माकै अंशको रूपमा आफ्नो मूल स्वरूप प्राप्त गर्न, अनुभव गर्न समर्थ बन्ने आकांक्षा राख्दै साधकले यहाँ प्रभुमा अन्तर्निवेदन गरेका छन् ।

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः
यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसादसौ पुरुषः
सोऽहमस्मि । १६

सरल अर्थ

“हे जगत्योपक ! हे ऋषिहरूका पनि परमऋषि ! हे सबका नियन्ता ! हे साधकहरूको मनमा प्रकाश दिने परम ज्ञानरूप प्रभो ! हे प्रजापालक राजर्षिहरूका पनि प्रेरणादाता ! हजूरकी बहिरङ्ग शक्तिस्वरूपा अविद्या अथवा मायाका किरणहरूलाई समेट्नुहोस्, आफ्नो चारैतिर फैलिरहेको तेजलाई संवरण गर्नुहास्, आफैमा लीन गर्नुहोस् । बाहिर छरिएको चम्चमाउँदो कान्तिले गर्दा मैले हजूरको साम्य, मनोहर, यथार्थ स्वरूपको दर्शन गर्न सकिन । कृपया हजूरको परम कल्याणकारी असली स्वरूप दर्शन गर्न पाऊँ । म अर्को होइन हजूरकै अंश हूँ । जगत्प्रकाशक सूर्यमा हजूरको जुन पुरुषरूप व्याप्त छ ममा त्यही पुरुषरूप आत्मतत्त्वको रूपमा व्याप्त छ ।

तात्पर्य

आध्यात्मिक साधनाको सारतत्त्व हो जीवात्माको परमात्मासंग आफ्नोपनको अनुभव गर्नु । “म जगत् पनि हैन, जगत्को पनि हैन । म त भगवदंशस्वरूप आत्मा हूँ । जगत्को हैन, जगदीश्वरको हूँ” भन्ने जब जीवात्माको अनुभव गर्दछ, अनि आध्यात्मिक साधनाको सही फल साधकलाई प्राप्त हुन्छ । त्यही अनुभव प्राप्त गर्ने यस मन्त्रले शिक्षा दिएको छ । अविद्याको, मायाको घेराभित्र रहेसम्म परमात्माको त्यो परम कल्याणकारी स्वरूपको दर्शन प्राप्त गर्नु संभव हुँदैन । हाम्रा आध्यात्मिक शास्त्रहरूको पवित्र संकेत अनुसार परमात्मा जति नगीचको, परमात्मा जति प्रिय, हितैषी, समदर्शी, सबैको बन्धु, सबैको

प्रकाशक, अरू कोही छैन, हुन पनि सबतैन । भगवान् आफैँ
 भनिरहुनुभएको हुन्छ “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।”
 हे जीवात्मा ! तिमी मेरै सनातन अंश हो, मेरा हो । तिमी नर
 हो म नारायण हूँ । तिमी अंश हो, म अंशी हूँ । तिम्रो सजातीय
 नाशवान् संसार होइन, म चाहिँ तिम्रो सजातीय हूँ । साधना
 गर, मलाई चिन मैमा आइपुग । म कसैप्रति द्वेष पनि गर्दिन,
 आसक्ति पनि राख्दिन, तर जो मैमा निदछल प्रीति राख्दछन्,
 मेरो भजन गर्दछन् तिनीहरू सदा मैमा हुन्छन् । म सदा तिनी-
 हरूमै हुन्छु । सम्पूर्ण प्राणीहरूको सबैभन्दा प्रिय आत्मा म नै
 हूँ । मेरो भक्तको विनाश कहिल्यै हुँदैन ।” कति मीठो, कति
 प्रिय आश्वासन छ, परम कृपामय प्रभुको ? “अहं नारायण स्त्वं
 तु सखा मम नरः स्मृतः” अहमंशी त्वमंशोऽसि त्वं ममासि न
 समृतेः” समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति
 तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ।” अहमात्मा गुडाकेशः
 सर्वभूताशयस्थितः ।” कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रण-
 श्यति ।” कस्तो अमृतमय, कस्तो आनन्ददायी स्वरूप छ
 प्रभुको ? परमात्माको यस्तै कल्याणकारी स्वरूपको अनुभूति गरेर
 जीवनको उच्चतम स्थितिमा पुग्न यस पावन मंत्रले प्रेरणा
 दिन्छ । “यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि” भनेर ।

परमात्माको यस्तै कल्याणकारी निकटतम स्वरूपलाई प्रत्येक
 जीवात्माले चिन्नुछ, अनुभव गर्नुछ । आपना जीवनमा आइपर्ने
 घातप्रतिघात र दुःख कष्टको निमित्त ईश्वरलाई दोष दिनुहुन्न ।
 प्राणीले दुःख वा सुख जे भोग्दछ त्यो उसको आफ्नै कर्मको फल

हो । जस्तो रोपिन्छ त्यस्तै फल लाग्दछ । त्यसैले मानिसलाई आज जे प्राप्त छ, त्यो हिजोको उब्जनी हो । भोलि जे प्राप्त हुन्छ, त्यो आजको रोपाईको उब्जनी हुनेछ । जीवात्मा आफैँ आफ्नो निर्माता हो । त्यसैले निष्ठुर बन्ने, छल गरेर कसैको चरित्र भङ्ग गरिदिने, नचाहिँदो कुरामा रीसले आगो भएर अवोध बालवानिकाहरूमा, निरीह जीवजगत्मा श्रापको भयङ्कर वज्रपात गरिदिने जस्तो सिकारूहरू बीच चर्चा हुने स्वरूप परमात्माको हुनसक्नेछ भन्ने कल्पना नै आउन सक्नेन । “यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि” भनेर परमात्माको सर्वकल्याणकारी स्वरूपको दर्शन गर्ने लालसा साधकले यस मन्त्रमा गरेका छन् । परमात्मा त सधैं कृपामय छन्, सम्पूर्ण सृष्टिचक्र नै उनको कृपाप्रवाह हो । उनी सबैका जीवनदाता हुन् । जीवन दिएर, जीवनोपयोगी साधन दिएर उनी छिनछिन प्राणीहरूको कल्याण गरिरहेका हुन्छन् । वास्तवमा आफूप्रति बुनै सद्भाव नराख्नेलाई समेत स्नेह दिनसक्नु हुन्छ भगवान् । किन कि उहाँ समदर्शी हुनुहुन्छ । त्यसैले उहाँको सृष्टिमा जानीले पनि अज्ञानीले पनि दुवैले खानवस्नपाएका हुन्छन् । ज्ञानतिर लाग्नेले आफ्नै हिसावले उत्तति गर्दछ, अज्ञानीले आफ्नो अज्ञानको फल भोग्दछ । यो पनि एकदिन राम्रो वाटोमा लाग्ला, सुकमं गर्ला आफूलाई सुधाला भनेर परमात्मा नरिसाई, निराश नभई, अज्ञानीलाई पनि आश्रय दिनुहुन्छ । किनभने उहाँ चराचर जगत्का पिता हुनुहुन्छ । “पितासि लोकस्य चराचरस्य” । यही हाम्रा साधनाशास्त्रहरू भन्दछन् । हो, द्रुष्टताको वाटो हिँड्नेले सजाय पाउँछ, त्यो पनि उसको

आपनै कर्मको फल हो । सज्जनताको वाटो हिड्नेलाई यत्रतत्र स्वागत हुन्छ, सम्मान मिल्दछ त्यो पनि उसको आपनै कर्मको फल हो । परमात्मा त जीवन दिन्छन् प्रकाश दिन्छन्, साधन दिन्छन् । जीवात्मा तिनको सदुपयोग गर्नुपर्दछ । परमात्मा ले यति दिएका हुन्छन्, केवल तिनको सदुपयोग गरे जीवात्मा उन्नतिको भागी हुन्छ । तर विवेकहीन वनेर जीवनदाताले दिएका उत्तमोत्तम साधनहरूको जब ऊ दुरुपयोग गर्न थाल्दछ अनि उसको ओरालो शुरू हुन्छ । यस पवित्र मंत्रले यिनै तथ्यहरूमा प्रकाश पार्दछ ।

सोह्रौं मंत्रको अन्तिम चरणमा साधनासंसारको अन्तिमहृत्वपूर्ण रास्ता बताइएको छ- “योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि” भनेर । यसको तात्पर्य हो आध्यात्मिक साधनाद्वारा जीवनको पूर्णता प्राप्त गर्न चाहने प्रत्येक साधकले जाति, वर्ण, लिङ्ग, सम्प्रदाय-भन्दा माथि उठेर, शरीरको साढे तीन हातको सीमालाई नै आफ्नो स्वरूप संश्लिष्ट कुण्ठित चिन्तनबाट माथि उठेर आफ्नो मूल स्वरूपको परिवर्धनप्रति अभिमुख बन्दै जीवनको पूर्णलाभ प्राप्त गर्नुपर्दछ । प्रत्येक मानव यस्तो वाटो हिडोस् जसबाट उसलाई अनुभव हुन सकास्, म अनन्तको, अविनाशीको, पूर्णतमको अंश हूँ । शरीर नाशवान् छ तर म हैन, म त अजर अमर आत्मा हूँ । शरीर नष्ट हुन्छ तर म अविनाशी छु, यो देह परिवर्तित हुन्छ तर म अपरिवर्त्य छु, सनातन छु, मृत्युरहित छु । अमृतको प्राप्ति, अनन्तको अनुभूति गर्न यो पावन मंत्रमा साधकलाई उद्बोधन प्रदान गरिएको छ “योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि”

भनेर ।

यहाँ एउटा जिज्ञासा स्वाभाविक रूपले उठ्छ परमात्माका, पूर्णतमको, अविनाशीको अंशको रूपमा आफूलाई अनुभव गर्नुको प्रत्यक्ष लाभ जीवनमा के हुन्छ ? सफल जीवन जित्न यसले के-कस्तो योगदान पुऱ्याउँछ ? यसको उत्तर हो मानिसको जीवन कस्तो बन्ने हो, कुन रूपमा विकसित बन्ने हो भन्ने सम्पूर्ण कुरा उसको अनुभूतिको स्तरमा निर्भर गर्दछ । जसले केव । भौतिकतामा जीवन भेट्दछ, खानेपिउने जस्ता शारीरिक सुखका कुरामा नै जीवनको सार्थकता ठानिरहेको हुन्छ, न तपस्या छ न विद्या, न ज्ञान छ न साधना उसको सम्पूर्ण चिन्तनक्रम आफ्नो अनुभूति अनुसार भौतिक उपलब्धिपक्षमै अलमलिएर यान्त्रिक बन्न पुगिरहेको हुन्छ । भौतिक क्षेत्र जस्तो नाशवान् छ, क्षणिक छ, परिवर्तनशील छ त्यस्तै नाशवान्, क्षणिक परिणाम प्राप्त गर्ने कर्महरूमा नै संलग्न बनेर उसको जीवनको व्यय भइरहेको हुन्छ । कुनै महान् प्रेरणादायी समष्टिकल्याणमा सहयोग पुऱ्याउने उल्लेखनीय सेवा उपलब्ध गराउने श्रेयस्कर कार्य सम्पन्न गर्न नसकी जीवनको अतमोल अवसर वित्छ । तर जसको अनुभूतिमा आफ्नो व्यापक, अविनाशी सच्चिदानन्दमय सनातन आत्मरूप रहन्छ, ऊ शरीरमानव बन्ने कुण्ठित रूपवाट माथि उठेर आत्ममानव बन्ने सुन्दर बाटोमा अगि बढिरहेको हुन्छ । परमात्माको, व्यापक परमेश्वरको अंशको अनुभूतिद्वारा ऊ त्यस्तै पावन कार्यमा अग्रसर बन्दै आफ्नो अनुभूति अनुसार नै स्थायी, अविनाशी, अमृतमय परिणाम प्राप्त गर्ने शुभ कर्महरूमा नै जीवनको क्षणक्षण

र कणकणको सदुपयोग गर्दै आफ्नो जीवनद्वारा समष्टि कल्याण-
को समुज्ज्वल प्रेरणा छर्दै सुन्दर पूर्ण जीवनको वास्तविक फल
प्राप्त गरेर धन्य बन्दछ । कुमालकोठी भन्ने कीरो प्रकृतिको
विधान अनुसार कमिलोवाट कुमालकोठी वन पुगेको हुन्छ ।
कमीलाको सानो वच्चो कुमालकोठीले आफ्नो गुँडमा लगेर
राख्दछ । त्यस वच्चाको वरिपरि कुमालकोठी भुनभुन गरेर
उडिरहन्छ । बाहिर आउन खोज्दा टोक्दछ, टुड्दछ, र बारम्बार
भिन्नै वस्न प्रेरित गर्दछ । भयभीत भएर कमीलाको वच्चो कुमाल-
कोठीकै चिन्तनमा तल्लीन बन्दै जान्छ । अनि यसरी कुमाल-
कोठीको गुँडभित्रको त्यो कमीलाको वच्चो छिनछिनको चिन्तन
र अनुभूतिद्वारा उस्तै रूप प्राप्त गरेर एकदिन साँच्चिकै कुमाल-
कोठी नै वन पुग्दछ । यसैलाई लक्ष्य गरेर साधनाशास्त्रहरूले
भनेका हुन्—“यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।”
अर्थात् जसको जस्तो भावना छ, उसले जीवनमा प्राप्त गर्ने उप-
लब्धि पनि, सिद्धि पनि त्यस्तै हुन्छ ।

त्यसैले परमात्माको अंशको रूपमा, सच्चिदानन्दमय आत्माको
रूपमा आफ्नो स्वरूपको वास्तविक परिचयको सधैं अनुभूति
राख्ने साधकले आफ्नो जीवनलाई विवेकको उज्यालो प्रकाशमा
निरन्तर समुन्नत बनाउँदै शुभकर्महरूद्वारा आफूलाई पूर्णतःको
भागी बनाउँछ । ऊ साधन के हो र साध्य के हो ठम्याउन
सक्ने हुन्छ । मानिसलाई धन किन चाहिन्छ ? जीवनको लागि ।
सुखसुविधा किन चाहिन्छ ? जीवनको समुन्नतिको लागि यी ।
सबै भौतिक साधनहरू साधसैको रूपमा आवश्यक हुन्छन् । तर

साध्य, लक्ष्य चाहि जीवन हो, आत्मविकास हो । आज गर्ने चाहेको प्रभुकार्य, सेवाकार्य, समाजको हितको कार्य, धर्मसंस्थापनको कार्य साधनको कमीले गर्दा गर्न सकिएन, साधन भएमा राम्ररी गर्न सकूँला भनेर साधन चाहिएको हो । साधनको लागि साधन चाहिएको होइन । त्यसैले नाशवान्को उपयोग, अविनाशीको प्राप्ति । यही हो आध्यात्मिक साधनावाट मानवले प्राप्त गर्ने सर्वोत्तम फल । यमैको लागि यस पावन मंत्रले संझाएको छ—“अनुभव गर म परमपुरुषोत्तम श्रीहरिको अंश हूँ, सत् हूँ, चित् हूँ, आनन्द हूँ । त्यही मैले पुग्नुछ । “योऽसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ।”

मूल कुरा सत्य-धर्मको संरक्षणमा हाम्रो सम्पूर्ण जीवनको सदुपयोग हुनुपर्दछ । हामी भगवान्का सनातन अंश हौं भगवान् हामी सबैका अंशी हुनुहुन्छ । अंशले अंशी जस्तै वन्नुछ । भगवान् यस धर्तीमा धर्मसंस्थापनको लागि नै वारम्बार आइरहनुहुन्छ । “धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे” भगवान् भन्नुहुन्छ । त्यसैले भगवान्ले त्यत्ति श्रद्धासाथ, त्यत्ति दत्परतासाथ युगैपिच्छे धर्तीमा आएर संस्थापन गर्ने चाहेको सत्यधर्मको संरक्षणमा केही चिन्तन र केही साधन हामीले लगाउन सकेमा हामीले प्रभुको साँचो सेवा गरेका हुन्छौं । प्रभुका भएर, प्रभुको कार्य गरेर जान सक्ने बन्नका निम्ति नै यस्तो आत्मिक परिचय आवश्यक हुन्छ । हामीले अनुभव गर्नुछ “योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि” ।

वस्तुतः हाम्रो श्वास श्वासमा यही जपना चलिरहेको हुन्छ “सोऽहम् हंसः” “सोऽहम् हंसः” । भित्र सास तान्दछौं अहम्को

ध्वनि हुन्छ, बाहिर सास छोड्छौं सःको शब्द भइरहेको हुन्छ ।

“हाम्रो मूल त्यही परमात्मसत्ता हो, हामी त्यसै परमात्मतत्त्व-का अंश हौं ।” शारीरिक स्थितिले पनि सबै यही रटना गरिरहेको हुन्छ । तर हामी अनुभूतिकोटिमा त्यसलाई ल्याउन सक्तौं । त्यसैले आध्यात्मिक समुन्नतिमा पछि परेर हामी सानो घेराभित्रै थुनिएर अज्ञानको जीवन यापन गरिरहेका हुन्छौं । यस स्थितिबाट माथि उठेर हामीले स्वयंको सही परिचय प्राप्त गरी समय र साधनको नित्य शुभ कर्ममा सदुपयोग गर्दै समष्टिको हित हुने मङ्गलमय सेवा कार्य सम्पन्न गरेर जीवनको पूर्णता प्राप्त गर्नुछ । यही यस पावन मंत्रले बताउँछ ।

सत्रौं मंत्र

सत्रौं मंत्रमा जीवात्माको यो व्यष्टि जीवन त्यही समष्टि जीवनको, परमात्मासत्ताको अविभाज्य अंग हो भन्ने कुरा बताइएको छ । यस शरीरका घटक सबै पदार्थहरू त्यही अनन्त, असोम समष्टि सृष्टिका अविभाज्य हिस्सा हुन् । यस शरीररूप यन्त्रद्वारा जे जति गर्न सकिन्छ त्यो त्यही अनादि अनन्त सृष्टिविधानकै अङ्गको रूपमा सम्पन्न भएको हुन्छ । त्यस मूल सत्तासित सम्बन्ध तोडेर न कोही यस सृष्टिमा रहन सक्तछ, न त त्यसभन्दा बाहिर कहि जाने ठाउँ नै रहन्छ । यसै सत्यका अनुभूति यस मंत्रमा व्यक्त गरिएको छ ।

वयुरनिलममृतमथेदं भरमान्तं शरीरम् ।

क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥१७॥

सरल अर्थ

अब यी मेरा प्राणहरू त्यही अनन्त प्राणमा विलीन होउन् ।
अन्तमा भस्ममा परिणत हुने यो नश्वर शरीर पनि त्यही
अमृत, अजर, अमर, अनन्त सत्तामा विलीन होओस् । हे
यज्ञस्वरूपा भगवन् ! मैले यस जीवनमा अपेक्षा अनुसार
प्रभुकार्य के कति गर्न सकेँ कृपया संछिदिनुहोस् । हे
परममङ्गलमय सच्चिदानन्दघन प्रभो ! यस यज्ञरूप सृष्टि-
विद्वानभिन्न मनुष्यको रूपमा प्रकट भएर मैले जे जस्ता
शुभकर्महरू सम्पन्न गर्ने सुअवसर पाएँ तिनमाथि दृष्टि
पारिदिनुहोस्, तिनको मूल्याङ्कन गरिदिनुहोस् ।

तात्पर्य

साँचो जीवन जिउनेहरूको निमित्त यज्ञ अलग हुँदैन, जीवन
नै यज्ञ हुन्छ । धर्म अलग हुँदैन, व्यवहार नै धर्म हुन्छ । मुक्तिको
ढोका अन्त हुँदैन मनुष्य जीवन नै मुक्तिको ढोका हुन्छ । सम्पूर्ण
सृष्टि यज्ञरूप छ । सृष्टिका सम्पूर्ण उपकरणहरू त्यस यज्ञ-
विद्वानका सहायक छन् । भगवान् सम्पूर्ण यज्ञहरूका अधिष्ठाता
हुनुहुन्छ । हामी यज्ञरूपा यज्ञ सृष्टिका परमात्माको शाश्वत
आराधनाको लागि आएका हुन्छौं । “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा
स्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्” भनेर पुरुषसूक्तद्वारा वेदले
यही पारमार्थिक सत्यप्रति ध्यान आकर्षित गरेका छन् ।
यज्ञरूप जीवनद्वारा, यज्ञका साधारूप सृष्टिका उपकरणहरू
अर्पण गरेर यज्ञस्वरूप भगवान्को आराधना देवताहरूले गरेका
थिए । यही सर्वप्रथम परम धर्म मानिएको थियो । “तानि

धर्माणि प्रथमान्यासन् ।”

जसले जीवनमा प्रभुप्रति सधैं प्रीति राखेको हुन्छ, प्रभुसेवाको भावनाले शुभकर्महरू गरेर जसको जीवन बितेको हुन्छ तिनलाई प्रभु स्वयं संखिदिनुहुन्छ । साधनाससारमा पाइला बढाउने प्रत्येक साधकको लागि यो सर्वोत्तम सौभाग्य हो । ऋषि यहाँ यहाँ सौभाग्यपूर्ण जीवनको माग गरिरहेका छन्— “प्रभो ! म यस्ता पावन कर्म गरेर जीवन यापन गर्न सकौं जसले गर्दा हजूरमा म र मेरो कर्मको संजना हुन सकोस् । हजूरले त वचन दिनुभएको छ मेरो भक्तले जीवनभर मलाई संकेर पनि यदि आखिरी अवस्थामा कफ, वात र पित्तले बाधित भएर मलाई संखिन सकेनछ नै भने पनि मेरो भक्तलाई म आफैं संख्छु र उत्तम गतिमा पुऱ्याइदिन्छु । “यदि वातादिदोषेण मद्भवतो मां च न स्मरेत् । अहं स्मरामि मद्भवत नयामि परमां गतिम्” । त्यसैले प्रभो ! म त्यस्ता सौभाग्यशाली भक्तहरूको पंक्तिमा समावेश हुन सक्ने वनूँ । मलाई र मैले गरेका सत्कर्मलाई प्रभुको कृपापूर्ण संस्मरणको विषय बन्ने सुअक्सर प्राप्त होओस् । यही यस पावन मंत्रमा व्यक्त गरिएको छ । “ऋतो स्मर कृतं स्मर ऋतो स्मर कृतं स्मर” भनेर ।

अठ्ठारौं मंत्र

अव ईशावास्य उपनिषद्को अठ्ठारौं र अन्तिम मंत्रवारे विचार गरौं । अठ्ठारौं मंत्रमा कल्याणकारी मार्गबाट सम्पन्न जीवनको, उच्चतम लक्ष्यको प्राप्तिमा सहायता गरिदिन

प्रभु श्रीहरिवंश हादिक प्रार्थना गरिएको छ । व्यावहारिक क्षेत्रमा पनि अमल बाटोवाट कल्याणकारी शुभकर्म गर्दै सम्पन्न जावन जिउने र पारमार्थिक स्थितिमा पनि पवित्र साधनापूर्वक भगवत्प्राप्तिरूप सर्वोत्तम सम्पत्ति प्राप्त गरेर धन्य धन्य बन्ने सुन्दर र सफल जीवनको निम्ति यस मंत्रमा भगवान्संग प्रार्थना गरिएको छ ।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि
विद्वान् । युप्रोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं
विवेमे ॥१८॥

सरल अर्थ

प्राणीमात्रका मार्गदर्शक अन्निरूप परमात्मन् ! हामी सबैका सबै कर्महरूलाई तपाईं एक एक गरेर जान्नुहुन्छ । त्यसैले हे प्रभो ! हामीलाई व्यावहारिक जीवनमा शुभ मार्गबाट सम्पन्नतातिर अगि बढाइदिनुहोस् । हामी निर्धन, गरीब भएर वस्तु नपरोस् । साथै सम्पन्नताको बाटोमा जाँदा पनि विपरीत मार्गबाट होइन असल बाटोबाटै जान सकौं । हामीलाई सुबाटोबाट सम्पन्नतातिर लम्कनमा बाधक बनिदिने नराम्रो भावना र खराब कर्मरूप पापलाई हटाइदिनुहोस् । हामी तपाईंलाई यस निम्ति बारम्बार नमस्कार गर्दछौं । मंत्रकै अर्थमा अर्को पक्ष पारमार्थिक पक्ष पनि छ जो यस प्रकार छ - ऋषि भन्छन् "हे भगवन् ! हामीलाई अचिरादिको सुन्दर प्रकाशमय बाटोबाट परमसंपत्तिस्वरूप हजूरको दिव्य धाममा पुऱ्याइदिनुहोस् । हजूर हात्रा सम्पूर्ण कर्महरूलाई राम्ररी जान्नुहुन्छ । हामीले जानी

नजानी जे जस्ता कर्म गन्यौं सबैका साक्षी परमकृपालु प्रभुलाई सबै थाहा छ । हामीलाई भगवत्प्राप्तिको बाटोमा प्रतिबन्धक भइदिने पापरूप बाधा हटाइदिनुहोस् । यसनिमित्त नमस्कारपूर्वक हामी प्रभुमा वारम्बार विन्ती गर्दछौं ।

तात्पर्य

अग्नि प्रकाश र ज्ञानका देवता हुन् । अग्निलाई पनि प्रकाश दिने सर्वप्रकाशदाता स्वयंप्रकाश भगवान् श्रीहरि हुनुहुन्छ । त्यसैले यहाँ अग्नि शब्दले भगवान्लाई सम्बोधित गरिएको छ । सबैलाई ज्ञानको प्रकाश दिएर अगाडी अगाडी लैजाने हुनाले नै परमात्मालाई 'अग्नि' भनिएको हो । 'अग्ने अग्ने नयतीति अग्नि ..' भनेर यस शब्दको व्युत्पत्ति गरिएको छ । त्यसैले वैदिक धर्मसंस्कृतिमा कुनै पनि संस्कार गर्दा अग्निदेवकै साक्षित्वमा गर्ने परम्परा रहिआएको छ ।

यसरी यस मंत्रमा व्यावहारिक र पारमार्थिक दुवै स्थितिमा उत्तम लक्ष्यप्राप्तिको निमित्त प्रभुमा प्रार्थना गरिएको छ । जसको व्यवहारिक जीवन राम्रो छ, पारमार्थिक सफलता पनि त्यसैलाई प्राप्त हुन्छ । जसले शुभकर्महरू गरेर जीवनमा पवित्रता भर्न सक्तैन, सम्पत्तिको भोकमा जे चाह्यो त्यो गरेर आफूलाई अपवित्र तुल्याउँछ त्यसलाई भगवत्प्राप्तिको सौभाग्य प्राप्त हुँदैन । क्षणिक लौकिक सम्पन्नता मिल्न सक्तछ तर आफ्नो शाश्वत जीवनको परमसुखको अनुभूतिबाट सदा सदाको लागि टाढा भइन्छ । किनभने अशुभ कर्महरूले आध्यात्मिक मुक्तिमा बाधा पार्दछन् र जीवात्मा अनेकौं निम्नकोटिका योनिहरूमा भट्किन

पुग्दछ । त्यसैले सम्पन्नता अवश्य प्राप्त गर्नुछ । तर सत्मार्गलाई छोडेर होइन । शुभमार्गवाटै अगि बढेर सत्यधर्मको प्रकाशमा नै अगि लम्केर संपन्नता प्राप्त गर्नुछ । यसरी अपवित्रताद्वारा जीवन कलुषित हुन नदिईकन जसले भगवत्शरणागति गृहण गरेर भगवद्भक्तिको उज्यालोमा आफ्नो जीवनयात्रा चलाएका हुन्छन्, अन्तमा भगवत्कृपाद्वारा अचिरादि मार्ग हुँदै प्रभुको परमपदमा पुग्ने सौभाग्य तिनैलाई प्राप्त हुन्छ । यस्तै सौभाग्यशाली जीवनको निम्ति यस पावन मंत्रमा प्रार्थना गरिएको छ ।-

ईशावास्य उपनिषद्को पहिलो मंत्र र अन्तिम मंत्रलाई मिलाएर लियो भने पूर्ण जीवनको निम्ति सुन्दर साधनामार्ग प्राप्त हुन्छ । “सम्पूर्ण विश्व प्रभुको निवास हो । जे छ सबै प्रभुमा नै आश्रित छ । त्यसैले प्रभुलाई सधैं संछेर उहाँलाई अर्पण गरेर मात्र कुनै कुरा लिने गर । अरू कसैको धनमा कहिल्यै लोभ नगर भन्ने प्रथम मंत्र र हामीलाई असल मार्ग-वाट लक्ष्यमा अगि बढाइदिनुहोस् भन्ने अन्तिम मंत्रको अर्थ मिलाएर हेर्दा भगवद्भक्ति पहिलो कर्तव्यको रूपमा आउँछ । आफ्नै पसीनाको बलमा स्वावलम्बी बनेर जिउनु दोस्रो कर्तव्य ठहर्छ र हर प्रकारबाट जीवनमा पवित्रता कायम गर्दै अन्तमा प्रभुप्राप्ति गरेर पूर्ण जीवनलाई प्राप्त गर्नु अन्तिम कर्तव्यको रूपमा स्पष्ट हुन्छ । साधनाको मार्ग सिकाउने यी पावन मंत्रहरूले बताएको शुद्ध, सुन्दर, कल्याणकारी जीवननिर्माणमा अग्रसर बन्दै स्वयं पनि धर्मको अनुसरण गरौं र सामाजिक जीवनमा धर्मलाई प्रतिष्ठापित गर्ने कार्यमा सहयोगी बन्न सकौं, नेपाल आमाको

विश्वगामी रूपमा रहिआएको उज्ज्वल प्रतिष्ठा अह् समुज्ज्वल
वन्त्र संकोस् यही हामीले सधैं प्रार्थना गर्नुछ ।

ॐ असतो मा सद् गमय. तमसो मा ज्योतिर्गमय. मृत्योर्मा
अमृतं गमय । ॐ शान्तिः, शान्तिः, शान्तिः ।

समाप्त

-०-

प्रभुको सार्वभौम आश्वासन

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

अर्थ- मलाई अनन्य हृदयले चिन्तन गर्दै जो सब प्रकारबाट
मेरै उपासना गर्दछन् त्यस्ता नित्य मैमा समर्पित
भक्तजनहरूको योग क्षेम म पुरा गरिदिन्छु ।

—भगवान् श्रीकृष्ण

१८५०६

५१२७:२५

लेखकका अन्य प्रकाशित कृतिहरू

- १) जीवनगङ्गाका केही तरङ्ग
- २) स्वधर्म र स्वराष्ट्र
- ३) हर्षचरित नेपाली अनुवाद
- ४) सत्यदर्शन
- ५) नेपाली साहित्यमा कृष्णभक्ति परम्परा र कवि गुणराज उपाध्याय
- ६) अन्तर्जगत्
- ७) आफैंतिर नियाल्दा
- ८) दैवी सम्पत्ति एक परिशीलन
- ९) आवाहन (कविता संकलन)
- १०) नित्य वन्दना (संस्कृतमा नेपालका तीर्थस्थल एवं विभूतिहरूको वन्दना)
- ११) समर्पण (भजनको संगालो)
- १२) नैतिक शिक्षा (कक्षा ४)
- १३) नैतिक शिक्षा (कक्षा ५)
- १४) भगवान् श्रीकृष्ण
- १५) जीवनको सार्थकता (हिन्दी लघु पुस्तिका)
- १६) भावमुद्रा

प्रकाशित हुने क्रममा

- १) वेदस्तुति, एक चिन्तन
- २) मृत्युपारीको जीवनयात्रा
(नचिकेताको कथामा आधारित खण्डकाव्य)
- ३) श्रीमद्भगवद्गीता: नान्पर्यन्तचन्द्रिका